

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**BERDAQ NOMIDAGI QORAQALPOQ DAVLAT
UNIVERSITETI**

FILOLOGIYA FAKULTETI

«O'ZBEK FILOLOGIYASI» KAFEDRASI

**«ONA TILI DARSLARIDA MA'NODOSH SO'ZLARNI
O'RGATISH USULLARI»**

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajardi: «O'zbek filologiyasi» ta'lim
yo'nalishi bitiruvchisi 4-kurs talabasi
Ollaberganova Sarvinoz_____

ILMIY RAHBAR:
f.f.n., dots. Sh.Abdullayev_____

Bitiruv malakaviy ishi kafedradan dastlabki himoyadan o'tdi.
____-sonli bayonnomasi «____» may 2014 yil

Nukus- 2014

**BITIRUV MALAKAVIY ISHI HIMOIYAGA TAVSIYA
QILINADI:**

Fakultet dekani:	dots. Abdullaev H.
Kafedra mudiri:	dots. Bobojonov F.
Ilmiy rahbar:	dots. Abdullaev Sh.

DAK Q A R O R I:

OLLABERGANOVA SARVINOZning «Ona tili darslarida ma'nodosh so'zlarni o'rgatish usullari» mavzusidagi bitiruv-malakaviy ishiga Davlat attestatsiyasi komissiyasi qarori bilan « » () bahosi qo'yilsin.

DAK kotibi:

Qlichev N.

«_____»_____ 2014 yil

Mavzu: Ona tili darslarida ma'nodosh so'zlarni o'rgatish usullari

REJA

Asoslama.

Kirish.

I-bob. So'z ma'nolarining o'zgarishi hodisasi

1.1. So'z ma'nolarining torayishi va kengayishi

1.2. So'z ustida ishlash

II bob. Ona tili darslarida ma'nodosh so'zlarni o'rgatish

2.1 So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rganish

2.2. Ma'nodosh so'zlar yuzasidan noan'anaviy darslar joriy etish

2.3. Ma'nodosh so'zlarni o'rgatish bo'yicha noan'anaviy dars namunalari

Umumiy xulosalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

ASOSLAMA

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi kunda umumta'lim maktablarida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, bilim va ko'nikmalarini aniq shakllantirish Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'rsatilgan talab va takliflar asosida amalga oshirilmoqda. Umumta'lim maktablarida ona tili darslarini o'qitishda o'quvchilar nutqini shakllantirish va rivojlantirish bosh maqsad hisoblanadi. Buning uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar, texnik vositalar o'qituvchining asosiy quroliga aylanishi shart. Shu nutqtayi nazardan, o'rta maktab ona tili darslarida leksikologiyani o'rgatish jarayonida o'quvchilar bilimi, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, nutqini to'g'ri shakllantirish va o'stirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tilning bu bo'limi orqali o'quvchilar so'z va u ifodalaydigan leksik ma'nolarini, so'z ma'nolarining o'zgarishini, so'zning ma'no turlarining tilda qo'llanish qoidalarini puxta egallaydilar. Xususan, ma'nodosh so'zlarning ifodalaydigan ma'nolari, ularni maktab ta'limida o'qitishning o'ziga xos usul va metodlarini yoritish dolzarbligi bilan ajralib turadi. Bu esa kelgusida o'quvchilarning yetuk inson bo'lib shakllanishi uchun muhim omillardan sanaladi.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda har bir faoliyat o'zining so'nggi natijasi bilan o'lchanadi. Ona tili ta'limi uchun sarflangan mehnat ham so'nggi natija – o'zbek adabiy tilining boy imkoniyatlaridan foydalangan holda fikrni to'g'ri va ravon ifodalay olish ko'nikmalarining shakllanganlik hamda rivojlanganlik darajasi bilan baholanadi.

Ona tili mashg'ulotlarida nutqning asosiy xom ashyosi – so'z ustida ishlash, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish, so'zdan o'rinli va to'g'ri foydalanish malakalarini shakllantirish, so'nggi natija – nutq madaniyatini rivojlantirish sohasida muhim ahamiyat kasb etadi. Ishimizning dolzarbligi ham mana shu muammolarning yechimiga bag'ishlanganligi bilan belgilanadi.

Mavzuning o'rganilish darajasi. So'z va uning ma'nolari haqida turlicha fikrlar hamda qarashlar bor¹. So'z ko'p qirrali murakkab butunlik bo'lib, dastlabki qarashda ikki tomoni ko'zga tashlanadi. Birinchidan, moddiy ifodalovchi – tovush tomoni, ikkinchi ma'no tomoni. So'zning tovush tomoni tilshunoslikning fonetik-fonologik sathida tekshirilsa, mazmun tomoni o'z xossalariga, asoslariga ko'ra bir qancha sohalarning tekshirish obyekti bo'ladi.

Tildagi “maktab” so'zi moddiy jihatdan m, a, k, t, a, b kabi tovushlarning o'zaro ketma-ketligidan tashkil topgan butunlik bo'lganligi uchun fonetik-fonologik tahlil etiladi. Shu moddiylik asosidagi “maktab” so'zining obyektiv olamdagi biror bir predmet bilan bog'liq bo'lgan ma'nosi, ya'ni o'quvchilar ta'lim-tarbiya oladigan “dargoh”ni ifodalashi leksikologiyada o'rganiladi.

“Maktab” so'zining “tosh”, “suv”, “paxta” so'zlar singari obyektiv borliqdagi predmetlik tushunchasini ifodalab, ot so'z turkumiga birlashishi grammatikada o'rganiladi. Ko'rinadiki, so'z ko'p qirrali murakkab butunlik hisoblanadi. Shuning uchun so'zning turli xususiyatlarini ochish va izohlashga urinishlar, qiziqishlar ko'p. Biz so'zning ma'no jilolarini hamda shu ma'no nozikliklar asosidagi qudratini ochishga harakat qilamiz.

Shubhasiz, so'z yuqoridagi xususiyatlari bilan bir butunlikni tashkil etadi. Tilshunos olim A.Nurmonov ushbu butunlik o'zaro munosabatdordlikdagi a'zolarining aloqa majmuasidan tashkil topgan sistemadir deya izoh beradi². Sistema xuddi organizm singari bir-birisiz yashay olmaydigan uzvlarning murakkab qurilmasi hisoblanadi. Shuning uchun so'zning barcha qirralari yaxlit holda tekshirilmasa, chalkashliklarga olib keladi.

¹ Qarang: M.Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Toshkent, 1960; A.Navoiy. Asarlar. Toshkent, 1967, 14-tom, -B.105; A.Navoiy. Hayrat-ul-abror. Toshkent. 1983, -B.7; A.Nurmonov va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, 1972. -B.126; M.Mirtojiyev, N.Mahmudov. Til va madaniyat. Toshkent, 1992, -B.81; H.Ne'matov, O.Bozorov. Til va nutq. Toshkent, 1993, -B.6-27; V.Vinogradov. Russkiy yozik. Moskva. 1986; V.B.Kasevich. Semantika. Sintaksis. Morfologiya. Moskva, 1988; A.Nurmonov. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992.

² Nurmonov A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992. -B.5; Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. Toshkent, 1986.

Yana buyuk mutafakkir Alisher Navoiy “Soʻz durdirkim, aning daryosi koʻngildur”¹, - deb soʻzning ikki xususiyatiga ishora qiladi. Haqiqatan, soʻz dur-u gavhar singari insonning koʻngil daryosida yashiringandir deb fikr yuritadi. Navoiy soʻzni imkoniyat sifatida til xazinasiga qarashli ekanligini taʼkidlab, uning faoliyatini nutq bilan bogʻlaydi. Chunki soʻz nutqiy jarayondagina faoliyat koʻrsatib, turlicha maʼnolarga ishora qiladi. Shuning uchun soʻz haqidagi qarashlarning koʻpchiligida “belgi” ostida izohlangandir². Soʻz biror bir tushunchaning material ifodalovchisi - qobigʻi boʻlib, inson ongidagi yoki umumiy bilish xazinadagi tushunchalar silsilasiga taʼsir etadi va muayyan nutqiy sharoitda turlicha maʼnolar kasb etadi. Shu jihatdan soʻz nomlash vazifasini bajaradi va oʻzi anglatgan tushunchaning mohiyatini va tabiatini koʻrsatmaydi. Shu sababdan maʼno moddiy qobigʻ bilan birlashib, tushunchalar silsilasiga taʼsir etadi³.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Hozirgi kunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturidan kelib chiqqan holda ona tili darslarini samarali oʻqitish muhim hisoblanadi. Shu jihatdan ona tili darslarida leksikologiya boʻlimini oʻrganish davomida oʻquvchilarning savodxonligini oshirish va rivojlantirish, ogʻzaki va yozma nutqini toʻgʻri oʻstirish yoʻllarini aniqlash asosiy maqsad hisoblanadi. Malakaviy ishning asosiy maqsadi «Ona tili» oʻquv fanini oʻqitish jarayonida oʻquvchilarga soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlarini batafsil tushuntirish va koʻnikma hosil qilish, xususan, maʼnodosh soʻzlar ustida ishlash, bunday soʻzlarni oʻqitishda oʻquvchilarning ijodiy faoliyatini takomillashtirishning samarali yoʻllari, metod, vosita va usullarini aniqlash, lisoniy-didaktik omillarini belgilashdan iborat.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Bitiruv malakaviy ishning **obyekti** sifatida umumtaʼlim maktablarining «Ona tili» darslarida

¹ A.Navoiy. Asarlar. 14-tom. Toshkent, 1967. –B. 105.

² Qarang: Nurmonov A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992.

³ Nurmanov A. Koʻrsatilgan manba. –B. 10.

ma'nodosh so'zlar ustida ishlash tanlandi. Ishning predmetini umumta'lim maktablarining «Ona tili» darslarida ma'nodosh so'zlar va ularni o'qitish jarayoni, ma'nodosh so'zlarni o'qitishda qo'llanadigan usullar, ularning didaktik-metodik xususiyatlari va vazifalarini o'rganish kabilar tashkil etadi.

Malakaviy ishning manbalari. Bitiruv-malakaviy ishimizning manbalari sifatida oldin bu sohada amalga oshirilgan metodik ishlar, umumta'lim maktablari uchun yaratilgan darslik va qo'llanmalar, izohli lug'atlar, shuningdek, ishda asosan mavzuni o'rganishga bag'ishlangan bir qator pedagog o'qituvchilarning tajribalari hamda ilmiy tadqiqot ishlaridan asosiy manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqot metodi va metodologiyasi. Tadqiqot ishimizda ilmiy-tadqiqot metodlaridan tahliliy, tavsifiy, qiyosiy-tarixiy usullardan keng foydalanildi.

Umumta'lim maktablari ona tili darslarida so'zlar ustida ishlash, so'z ma'nolarini tahlil qilish jarayonida, lisoniy-didaktik xususiyatlarini aniqlash uchun tavsifiy, tahliliy metod qo'llanildi. Olingan materiallar tasviriy metod asosida bayon qilindi. Ona tili darslarida ma'nodosh so'zlarni o'rgatishda bu kabi so'zlarning ishlatilish o'rnini, maqsadini, uslubini o'rganish va zamonaviy metodlardan foydalanish muhimdir.

Malakaviy ishning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», Vazirlar Mahkamasining «Umumiy o'rta ta'lim maktablarining ishini tashkil etish to'g'risida»gi qarori, Prezidentimiz I.A.Karimovning ta'lim to'g'risidagi qarashlari, shuningdek, shu yo'nalishda bajarilgan ilmiy-tadqiqot ishlari tashkil etadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangiligi. Ishda umumta'lim maktablarining ona tili darslarida leksikologiya bo'limini o'rgatish orqali o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini to'g'ri shakllantirish va o'stirish yo'llari yoritildi. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, jumladan,

ma'nodosh so'zlar mavzusini o'rgatishning metodlari, har bir ma'nodosh so'zlarni o'rganishda lingvistik asoslari daliliy misollar yordamida aniqlandi. Ma'nodosh so'zlar qamrovidagi masalalar faqat gap va uning turlarida ishlatilishidagina emas, ularning gap mazmuniga ta'siri, tilda tutgan o'rni ham o'rganildi. Shuningdek, maktab o'quvchilarining og'zaki va yozma savodxonligini to'g'ri shakllantirishda ma'nodosh so'zlarning ahamiyati ilmiy-metodik nuqtayi nazardan ochib berildi. O'rta maktablarda ona tili ta'limi mazmuni, o'qitish usullari, prinsiplari va metodlari belgilanib, ularni amalga oshirish yo'llari aniqlandi. Shu bilan birga, o'quvchilarning og'zaki va yozma savodxonligini to'g'ri shakllantirishda ona tili mashg'ulotlarining amaliy qiymati va ahamiyati ilmiy nuqtayi nazardan yoritildi. Bu jarayonda o'quvchilarning nutqiy tayyorgarligiga tayanish, ularning oldingi sinf hamda darslarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o'rganilgan va o'rganiladigan bilimlar o'rtasida aloqadorlikni ta'minlash muhim ekanligi e'tirof etildi.

Ishning ilmiy va amaliy ahamiyati. Bitiruv malakaviy ishi umumta'lim maktablarining ona tili darslarida so'z ma'nolarini, xususan, ma'nodosh so'zlar ustida ishlash va uni o'qitish metodlari o'rganishni yangi faktlar bilan boyitish, ma'nodosh so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari, jumladan, ularning boshqa so'z shakl va munosabatli turlari bilan aloqasi hamda uni o'qitishning samarali usullarini aniqlashda hamda kelgusida soha mutaxassislariga qimmatli manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bitiruv-malakaviy ishimizning xulosa va natijalari ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishda, maqolalar yozishda, umuman, ilmiy adabiyotlar yaratishda ahamiyati katta. Shuningdek, ish materiallaridan soha bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalar yaratishda ham foydalanish mumkin. Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablari ona tili darslarida o'qish va o'rgatish jarayonida, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi jarayonida fanni o'qitishda, oliy ta'lim muassasalarida filologiya ta'lim yo'nalishi talabalarining pedagogik amaliyotni o'tashi jarayonida, ona tili o'qitish metodikasi fanini o'zlashtirishda, maxsus kurslarni tashkil etishda asosiy va qo'shimcha

manba sifatida qo'llanish mumkin. Uning amaliy ahamiyati shundaki, u ona tili fanidan leksikologiya bo'limini o'qitishda uslubiy jihatdan qiziquvchilar uchun katta amaliy manba sifatida xizmat qiladi.

Ishning tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ish tarkibiga ko'ra asoslama, kirish, ikki asosiy bob, umumiy xulosalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Ishning umumiy hajmi 65 sahifani tashkil etadi.

KIRISH

Prezidentimiz Islom Karimov alohida ta'kidlaganlaridek, «Biz mamlakatimizning istiqboli ish avlodimiz qanday tarbiya topishiga, qanday ma'naviy fazilatlar egasi bo'lib voyaga etishiga, farzandlarimizning hayotda nechog'li faol munosabatda bo'lishiga, qanday oliy maqsadlarga xizmat qilishiga bog'liq ekanini hamisha yodda tutishimiz kerak».¹

Shu sababli ham birinchi navbatda ta'lim mazmuni va uning tarkibini kengaytirish va chuqurlashtirish, xususan, bu mazmunga nafaqat bilim, ko'nikma va malaka, balki umuminsoniy madaniyatni tashkil qiluvchi ijodiy faoliyat tajribasi, tevarak-atrofga munosabatni kiritish g'oyasi kun tartibiga ko'ndalang qilib qo'yildi.

Bu g'oyani, bizningcha, ijtimoiy hayotning quyidagi komponentlari ro'yobga chiqarishi mumkin:

- faoliyat turlari (moddiy-amaliy, ijtimoiy, ma'naviy);
- ijtimoiy ong shakllari (axloq, san'at, siyosat, falsafa, fan va boshqalar);
- ijtimoiy munosabatlar tizimi (moddiy va mafkuraviy);
- moddiy ijtimoiy va tabiiy borliq (keyingi avlodlarga meros qilib koldiriladigan boyliklar);

Ta'lim mazmuni, uning komponentlari, tarkibi, vazifalari haqida so'z ketganda dalillar bilan qonuniyatlar, yaqqollik bilan mavxumlik, bilimlar bilan haqiqatni mustaqil bilim metodlari o'rtasidagi maqbul keladigan munosabatlarni aniqlash zarur. Lekin bu ishlar o'z echimini topganicha yo'q. Endigi vazifa darsliklarning keyingi nashrlarida bu kabi kamchiliklarni kuzatishdan iborat.

Tilshunoslikning bo'limi so'z va uning ma'nolarini o'rganish bilan shug'ullanganligi sababli o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishda katta imkoniyatlarga ega.

Leksikologiyani o'rganish jarayonida so'zning grammatik hamda lug'aviy, o'z va ko'chma ma'nolari, bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar, ma'no ko'chish

¹ Karimov I.A. «Barkamol avlod orzusi». Toshkent, "O'zbekiston",

usullari, ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli, shakldosh, talaffuzi yaqin, ma'nosi farq qiluvchi – paronim so'zlar, umumxalq ko'p ishlatadigan va kam ishlatadigan so'zlar, tarixiy, shevaga oid, yangi paydo bo'lgan va eskirgan, kasb - hunarga oid so'zlar, atamalar, ibora va tasviriy ifodalar kabi xoisalar bilan tanishiladi.

O'quvchilar nutqining go'zalligi, izchilligi, ta'sirchanligi dastlab ularning lug'at boyligi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflardan boshlab akademik litsey va kasb - hunar kollejlarigacha bo'lgan davrda o'quvchilar o'rganadigan so'zlar lug'ati o'rganilishi, ana shu asosda so'zlar tanlanishi zarur.

Bunda bir qator xususiyatlar e'tiborga olinadi. Xususan: so'zlarning amaliy ahamiyati, ya'ni o'quvchilarning butun ta'lim jarayoni uchun ma'rifiy hamiyatga ega bo'lgan so'zlar;

- so'zlarning amaliyotda qo'llanish darajasi, uning muntazam yohud alohida holatlardagina qo'llanishi;

- so'z ma'nosining to'la tushunilishi.

«Izchil kurs»ni o'rganishda - o'z va ko'chma ma'noli so'zlar orasidagi ma'noviy munosabatlar, ma'no guruhlari (uyadosh, ma'nodosh, zid ma'noli so'zlar kabi)ning ko'chma ma'noda qo'llanishi ustida ishlash o'quvchiga til sathlarini bog'lab o'rganish orqali lug'at xazinasini oshirishga va boyitishga imkon beradi.

Ona tili mashg'ulotlarida berilgan mashqlardagi so'zlarning o'z v ko'chma ma'nolari ustida ishlanadi.

Bog'larga namozgar salqini tushdi,

Gullar nam bargini qayirdi asta.

Oftob ham suv ichar tog'lardan pastda,

Loladek qip-qizil o't-shafaq uchdi. (U.Nosir)

Ushbu satrlarda yasama go'zallik yo'q tun bilan kunning o'zaro almashish daqiqalariga xos belgilarni payqab, tuyib, ko'rib, kun botishi bilan salqin tushishini nozik badiiy bo'yoqlarda, ko'chma ma'noda tasvirlanadi: «Oftob ham suv ichar tiog'lardan pastda...», «Loladek qip-qizil o't-shafaq uchdi...» kabi.

Matn ustida ishlash mashqlaridan so'ng, o'quvchilarda mustaqil mushohada malakasini hosil qilish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

O'quvchilar hayvon va qush nomlari orqali insonga xos bo'lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni tavsiflash bilan o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. Ular shaxsni qanday baholash va tavsiflashni so'z birikmasi yoki gap qurish orqali izohlaydilar.

Topshiriq javoblari baholangach, madaniy va yovvoyi o'simlik nomlari, poliz ekinlari, uy-ro'zg'or nomlari kabi uyadosh so'zlardan lug'atlar tuzish; ularni o'z va ko'chma ma'noda qo'llab, gaplar qurish, matn yaratish, so'zlar ko'chma ma'noda ishlatilganda, qanday ma'noni anglatayotganini tushuntirish talab etilsa, bolaning ijobiy tafakkur doirasi kengayadi, so'zlash mahorati rivojlanadi. Bunda, ayniqsa, badiiy asarlarga tayanish yaxshi samaralar beradi. O'quvchilar e'tiborini so'z ma'nolarining doimiy yashash joyi – nutq jarayoniga qaratish nihoyatda dolzarb va zaruriydir.

Leksikologiya tilshunoslikning eng yirik bo'limlaridan bo'lib, u so'z va uning ifodalab kelgan ma'nolari xususida bahs yuritadi. O'quvchi bu bo'limni o'rganar ekan, so'zlarning ichki ma'no olamiga kiradi, ularning xilma-xil ma'nolari bilan yaqindan tanishadi, ma'no nozikliklari xususida tasavvurlari kengayadi. Shuning uchun mazkur bo'limni «So'zshunoslik deb ham atash mumkin»

Leksikologiya bo'limi so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, ma'nodosh, uyadosh so'zlar, qarama-qarshi ma'noli so'zlar, shakldosh so'zlar, talaffuzi yaqin ammo ma'nosi boshqa-boshqa so'zlar, umumxalq ko'p ishlatadigan va kam ishlatadigan so'zlar, yangi paydo bo'lgan so'zlar tarixiy va eskirgan so'zlar, atamalar, olinma so'zlar, iboralar va tasviriy ifodalarga oid materiallarni o'z ichiga qamrab oladi.

Mazkur bo'limni o'rganishda o'quvchilarning so'z ustida ishlash imkoniyatlari tilning boshqa sathlariga qaraganda ancha keng va xilma-

xildir. Quyida ana shu imkoniyatlar xususida batafsilroq fikr yuritishga harakat qilamiz:

Til ijtimoiy hodisa bo'lgani sababli jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Zeroki, ona tili yangi avlod tarbiyasida muhim mavqega ega.

Chunki u:

- Shaxs o'zini va o'zgalarni anglashda yordam beradi;
- o'zi tarbiyalangan jamiyatni dunyoga tanitishda hissa qo'sha olishiga yordamlashadi;
- o'z xalqi tarixi, an'analari, milliy qadriyatlari, urf-odatlarini, milliy merosini teran tushunishga yordam beradi;
- mustaqil fikrlay olishda va ijodiy fikr majmuini har qanday sharoitda o'zgalarga yetkazishda imkon beradi.

Ona tili ta'lim standarti kommunikativ modelga asoslangan ta'lim mazmunini belgilab beradi va umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilarining bilim, ko'nikma va malakalariga quyiladigan minimal talablarni aniqladi. Ta'lim mazmunining majburiy minimumida leksikologiyadan so'z va uning ma'nolari, co'zning ko'p ma'noligi, (polisemantizm), ma'nodosh va uyadosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, shakldoshlar va paronimlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishi (5-sinf), akademik litseylarda ko'p ma'noli so'zlar, so'z ma'nolari taraqqiyoti, o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi (metafora), aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi (metanimiya), butun va qismni ifodalash (sinekdoxa), vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi usullarini o'rganish va nutqda ko'p ma'noli so'zlardan foydalanish yo'llarini bilish ko'zda tutiladi (1-kurs).

Oliy ta'lim muassasalarini bitirib chiqayotgan yosh avlod ona tilidan mashg'ulotlarni maxsus tayyorgarliksiz davlat ta'lim standarti talablari asosida tashkil qilishda qiynaladilar. Buni hisobga olgan holda, oliy ta'lim muassasalarining birinchi bosqichidayoq, ona tiliga ajratilgan barcha mashg'ulotlarda mustaqil ishni namunali tashkil etish; bir fikrni turli shakllarda

ifodalay olishga o'rgatish, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish, aniq xulosalar chiqarish ko'nikmasini egallashlariga zamin hozirlash zarur.

Nutq - tilning yashash, zuhr etish va amal qilish shakli. Uning shakllanishi va rivojlanishida o'zgaralar nutqini qabul qilish va tushunish, bilganlarini o'zgalarga yetkaza olishi alohida o'rin tutadi. Shunday ekan, ona tili ta'limi oldida turgan mustaqil tafakkur qilish, ijodiy fikrlash, uning mahsulini sharoitga mos ravishda og'zaki va yozma holda to'g'ri, ravon, go'zal ifodalash ko'nikmalarini malakalarga aylantirish kabi bosh maqsadni bajarishga tayyor bo'lishlari zarur.

Pedagogik amaliyot va mustaqil faoliyat ko'rsatish jarayonida o'quvchi-talabalarni mustaqil ijodiy fikrlash orqali so'z zahirasini oshirish va boyitish, fikrni aniq, ixcham, ko'rkam ifodalash, og'zaki va nutqiy malakalarini shakllantirish, tilning har bir bo'limini aloqadorlikda o'rganishi kommunikativ savodxonligini oshirishda muhim rol o'ynashining shohidi bo'lamiz.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganish, so'zlarning lug'aviy ma'nolari ustida ishlash, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, har bir so'zni o'z o'rnida qo'llashni o'rganish yaxshi natija berishini amalda sinab ko'rdik va kasbdoshlar bilan o'rtoqlashishni dolzarb vazifa, ya'ni masala deb belgiladik.

Malakaviy bitiruv ishiga mavzu tayyorlashda ma'nodosh so'zlar ustida ishlash, ularning turli nutqda qo'llanganda qanday ma'no bildirishini anglab yetgan o'quvchilarga go'zal nutq sohibi bo'lishiga oz bo'lsada hissa qo'shganimiz turtki bo'ldi.

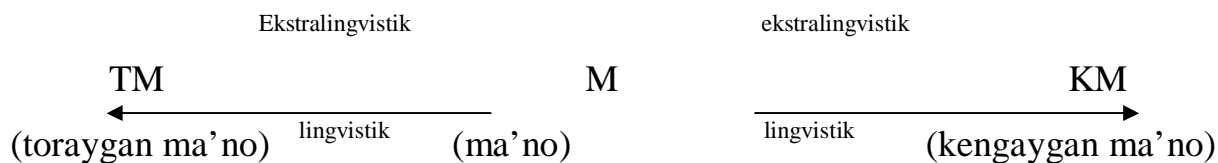
I-BOB. SO'Z MA'NOLARINING O'ZGARISHI HODISASI

1.1. So'z ma'nolarining torayishi va kengayishi

Ma'noning torayishi va kengayishi kabi lingvistik hodisalar tilshunoslikda o'ziga xos tarzda tadqiq etilgan¹. Bu hodisa, ayniqsa, leksikologik sathda atroflicha o'rganilgan bo'lib, ko'pchilik ishlarda leksik ma'no doirasida tahlil etilgan. Aslida ma'no umumlashma tarzida har qanday butunlik uchun o'ziga xos bo'lgan xususiyat bo'lib, tilning barcha sath elementlariga dahldor hodisa hisoblandi. Chunki dialektik qonuniyatda shakl mavjud ekan, uning ma'nosi-mazmuni ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun har qanday shakl ostida muayyan ma'no yotishi uzoq davrlardan buyon hammani qiziqtirib kelgan. Ma'no tilshunoslik, mantiq, falsafa, psixologiya, semiotika, adabiyotshunoslik kabi fanlarning o'rganish obyekti hisoblanadi va bu fanlar ma'noga xilma-xil yondoshadi hamda turli tomondan tadqiq etadi.

Ma'noning o'zgaruvchanlik xususiyati fanda isbotlangan. Uning o'zgaruvchanligi torayish va kengayish tabiatidan kelib chiqib izohlanadi. Chunki ma'no torayganda ham kengayganda ham muayyan o'zgarishga uchraydi. Bunday o'zgarish ma'noning dialektik xususiyatini, lingvistik tabiatini belgilaydi. Ma'noning o'zgaruvchanligi muayyan asoslar ta'sirida yuzaga keladi. O'zgaruvchanlikning yuzaga kelishiga ekstralingvistik, lingvistik, psixologik asoslar ta'sir etadi.

¹ Qarang: Nurmonov.A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992 y, 10-20 betlar; Ne'matov H. Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. T., 1995; Apresyan Yu.D. Sovremenniy metod izucheniya znacheniy i nekotoriyeh problem strukturoy lingvistiki; SB. Problemi strukturoy lingvistiki. M.,1963; Stepanova M.D. Metodi sinxronnogo analiza leksiki. M., 1968; Novikov L.A. Semantika russkogo yazika. M., 1982; Vasilyev L.M. Sovremennaya lingvisticheskaya semantika. M., 1990 ; Vasilyev L.M. Sovremennaya lingvisticheskaya semantika. M., 1990.

Tilshunoslikda ma'no til belgisining predmetga bo'lgan munosabati asosida – denotativ ma'no, til belgisining tushunchaga bo'lgan munosabati tarzida – signifikativ ma'no, til belgisining nutq vaziyati hamda so'zlovchi va tinglovchiga bo'lgan munosabati asosida – pragmatik ma'no, til belgilarining muayyan sohaga munosabati tarzida – stilistik ma'no, til belgilarining boshqa til belgilariga bo'lgan munosabati asosida – struktur ma'no, til belgisining psixologik hodisalarga munosabati asosida – psixologik ma'no kabi turlarga ajratiladi². Ma'noning bunday turlarga ajratilishi uning o'zgaruvchanlik, ko'pqirralik tabiatiga va xilma-xil asoslarning ta'siriga ko'radir. Bundan tashqari tovushlarning ma'nosi, leksik ma'no, grammatik ma'no, (morfologik va sintaksis) tarzida ham ajratiladiki, bu uning ko'p sathli ekanligidan dalolat beradi. Shunday ekan, biz ushbu ishda leksik ma'no doirasidagi ma'noning torayishi va kengayishining pragmatik xususiyatlariga e'tiborni qaratmoqchimiz.

Ma'noning torayishi va kengayishiga dastlab, lingvistik asoslar, ikkilamchi tarzda ekstralingvistik asoslar ta'sir etadi. Lingvistik asoslarni butun leksik sistema hodisalari tashkil etadi. Ayniqsa metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, troplar, simfora, giperbola, litota, epitet, ironiya, perifraz, o'xshatish, polisemiya, monosemiya, okkozionalizm, konversiyalar, enantiosema kabi hodisalarning ta'siri orqali ma'noning o'zgarishi o'ziga xos tarzda kechadi. Shuni unutmaslik kerakki, ma'noning o'zgarishiga bir vaqtning o'zida ham lingvistik, ham ekstralingvistik asoslar ta'sir etadi.

Ekstralingvistik asoslarni psixologik, sotsial, prosodik, geografik, ijtimoiy, nutqiy vaziyat va nutqiy jarayon, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi shartnomaviy munosabat kabilar tashkil etadi. Ma'noning torayishi va kengayishining – pragmatik xususiyatlarini ekstralingvistik asoslarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Shuning uchun bu hodisaning o'ziga xos xususiyatini faqat lingvistik tomondan emas, balki pragmatik tomondan ham tahlil etish zarur.

Hozirgi davr tilshunosligida mazmuniy maydon va ideomatik bo'linish kabi hodisalar ham ma'noning o'zgarishiga ta'sir etuvchi asoslar tarzida izohlanmoqda³. Umumiy holatda ma'noning o'zgarishiga juda ko'p asoslarning ta'siri pragmatik jihatdan bo'ladi.

Leksik ma'no assotsiativ-tematik maydonni pragmatik jihatdan tashkil etadi. Shuning uchun tayanch ma'no bilan bog'lanish muayyan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat, geografik muhit, yashash tarzi asosida kechadi.

Masalan: Ro'molcha so'zi leksik jihatdan muayyan o'lchamda turli xil materialdan tayyorlangan artkichni bildiradi. Lekin uning assotsiativ-tematik maydonni tashkil etish yuqoridagi asoslar ta'sirida nihoyatda kengayib ketadi.

	rashk
	taqdir
	muhabbat
	shubha
	men
	ajralish
	asos (ashyoviy dalil)
	yodgorlik
	tarix
	to'siq (oftobdan)
	hissiyot (hayajon)
	madaniyat
	bezak
	yelpig'ich
	bint
	sovg'a

Ro'molcha	salfetka
	sir
	matoh
	qaytim
	san'at asari
	parol
	ko'z yoshi
	xurofot
	eslatish
	ramz
	tilak
	oqlik
	artkich
	fojea
	afsona
	kir
	foks
	she'r
	sabr
	boylik
	tashvish-quvonch
	tutqich
	arg'amchi
	gender
	jirkanish
	gigiyena
	piktografiya
talisman	

	isitma-sovitma
	qadriyat
	sen
	orzu
	yaxshilik-yomonlik
	dard
	yoqa
	hamyon
	qalb
	qalin
	tovar
	ehtiyoj

Bunday kengayishni yanada davom ettirish mumkin. Bunga chegara qo'yib bo'lmaydi. Ro'molcha so'zi tashkil etgan assotsiativ-tematik maydondagi har bir so'z qaysidir semasi yoki pragmatik ma'nosi bilan ro'molcha so'ziga bog'lanadi. Bunday bog'lanish ikki jihatdan bo'ladi. Umumiy tarzda lingvistik va ekstralingvistik. Xususiyl tarzda esa har bir so'z bilan muayyan bog'lanish semasi metaforik, metonimik, sinonimik, omonimik, antonimik va hokazo jihatdan bo'ladi.

Masalan: Ro'molcha – rashk so'zlarining bog'lanishi yoki ro'molcha so'zi orqali rashk ma'nosining ifodalanishi quydagi asoslarga bog'lanadi:

1. «Otello» tragediyasidagi voqea orqali.
2. Gender munosabat orqali.
3. Urf-odat orqali.
4. Ijtimoiy muhit orqali.
5. E'tiqod orqali.

Bu asoslar ekstralingvistik asoslar hisoblanadi. Lingvistik jihatdan metonimiya orqali bog'lanadi. Ro'mocha so'zining rashk ma'nosini ifodalashi birlamchi tarzda lingvistik asoslar orqali yuzaga chiqsa, ikkilamchi tarzda ekstralingvistik asoslar yordamida anglashiladi. Shuning uchun ekstralingvistik asoslarni lingvistik asoslarni kuzatib boruvchi, yordamchi vositalar deyish mumkin. Lekin ikkilamchi vositalarsiz ro'molcha so'zi orqali rashk ma'nosini tushunish imkoniyati cheklanadi. Shuning uchun ikkala asoslarni ham o'ziga xos tarzda pragmatik jihatdan tadqiq etish zarur. Buning uchun ro'molcha so'zi bilan bog'langan ma'nolarning har birini ham til, ham nutq sathida tahlil etish kerak.

Ro'molcha so'zining o'zaro rashk so'ziga bog'lanishi metonimik jihatdan bo'lsa, uning nutqiy jarayonda olgan boshqa ma'nolari pragmatik jihatdan yuzaga keladi.

Pragmatik jihatdan olgan ma'nolari o'ziga xos tarzda assotsiativ-tematik maydonni tashkil etadi va turli ma'nodagi presuppozitsiyalarga ishora qiladi.

O'sha ro'molchani bog'lab keldim, endi qo'yni yaxshiroq boqish kerak («Sharq yulduzi») gapida «ro'molcha» so'zi orqali quydagi presuppozitsiyalar anglashiladi.

1. O'shdagi aziz joylardan biriga borgan.
2. O'shdagi aziz joylardan birida niyat qilgan.
3. Niyati ro'molcha tarzida biror daraxtga bog'lagan.
4. Niyati shu joyda qo'y so'yish bo'lgan.

Bunday presuppozitsiyalarning tushunilishiga milliy urf-odat, e'tiqod, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat, nutq vaziyati kabilar yordam beradi. Ushbu gapdan anglashilgan presuppozitsiyalarni umumiy bilish fanida e'tiqod birligi, urf-odatlar birligi bo'lgan kishilargina tushunadi. Boshqa-boshqa e'tiqoddagilar tushunmaydilar.

Xulosa qilib aytganda, ma'noning torayishi va kengayishi pragmatik jihatdan bo'ladi hamda tagma'no, presuppozitsiya kabi hodisalar orqali tushunilish imkoni yaratiladi.

1.2. So'zlar ustida ishlash

Tilimizda ayrim so'zlar o'zlariga xos xususiyatlariga ko'ra ma'noviy, shakliy, ma'no jihatdan o'xshash yoki zidlanishni bildiradi. Shunga ko'ra ular shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli va paronim so'zlar kabi guruhlarga bo'linadi.

So'z ustida ishlash jarayoni murakkab va ko'pqirrali. Shunga erishish lozimki, o'quvchi yangi va notanish so'zga e'tiborsiz bo'lmasin. Uning ma'nosini anglashga harakat qiladigan bo'lsin.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari ustida ishlashda ma'nodosh so'zlar guruhlari o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'nodosh so'zlar tilimizning leksik boyligi. Undan qancha o'rinli foydalanilsa, fikrni ravon, go'zal ifodalash imkoniyatlari shuncha kengayadi, so'zdan to'g'ri va samarali foydalanish malakalari shakllanadi.

Og'zaki hamda yozma nutqni ma'nodosh so'zlar bilan boyitishda quyidagi leksik ma'no guruhlari ajratish usullaridan foydalanish mumkin.

Kulgi-yu tabassum Ollohning insonga bergan betakror marhamitidirki, bu xislat na hayvonot dunyosida, na parranda-yu darandalarda uchraydi. Inson qiyofasidagi shodmonlik belgisi faqat insongagina xos.

Kulgi-yu tabassum bebaho gavhardir, inson qalbining yuzdagi in'ikosidir, u yurak sog'inchlarini izhor etib turadi...» (Mirmuhsin)

- matndagi yangi yoki sizga tanish bo'lmagan so'zni belgilang, uning ma'nosini izohlang.
- matnda ajratilgan o'z va ko'chma ma'nodagi so'zlarning uyadosh va ma'nodoshlarini toping.
- ma'nodosh so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan ma'noni belgilang.
- ma'nodosh so'zlarning ma'no nozikliklarini aniqlang.
- ulardan foydalanib, matn yarating. O'quvchilarning bu sohadagi bilim va malakalarini kengaytirishda qator usullardan foydalanish mumkin:
- ma'nodosh (sinonim) so'zlar qatorini tuzing.

Bunda darslikdagi muayyan mashqda berilgan soʻzga oʻquvchilar maʼnodosh sinonim soʻz izlashadi. Bunday mashq materiali sifatida adabiyot darsligiga murojaat etish mumkin.

Yoki adabiyot darsligidagi muayyan soʻzning maʼnodoshlarini ayni matnning oʻzida topilishi ham qiziqarli mashgʻulot boʻla oladi.

Ijodiy ishning yana bir turi saylanma diktant tarzida oʻtkazilishi mumkin. Bunda matn yoziladi, undan faqat sinonim (maʼnodosh) soʻzlarga koʻchirib yoziladi xolos.

Maʼnodosh soʻzlar ustida ishlashning shakl va usullari ham xilma – xil boʻlishi mumkin. Ularning eng keng tarqalganlarini eslatish joiz.

Bunday amaliy ishlar nutqni maʼnodosh va uyadosh soʻzlar bilan boyitishda muhim oʻrin egallaydi.

Oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishda maʼnodosh soʻzlar bilan qiyoslab boshqa maʼnoli soʻzlarni oʻrgatish ham oʻquvchilarning koʻnikmalarini rivojlantirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Jumladan, zid maʼnoli, koʻp maʼnoli soʻzlar, shakldosh, paronim soʻzlar ustida ishlash ham katta ahamiyatga ega.

Zid maʼnoli soʻzlar nutqqa alohida aniqlik, ifodalilik, taʼsirchanlik bagʻishlaydi. Ulardan foydalanish usullari xilma – xildir:

- Berilgan soʻzlarga zid maʼnoli soʻzlar tanlash: katta - ..., xursand - ... , tez - ... , hunuk - ... , oq - ... olmoq - ... , kelmoq - ... kabi.

- zid maʼnoli soʻzlarning maʼnosini sharhlash; maʼnosiga koʻra (kichik, hafa, sekin, chiroyli, qora, bermoq, ketmoq ...) qavs ichida berilgan soʻzlardan mosini tanlab koʻchirish.

- Kecha – kunduz, oq - qora, yosh - qari, katta – kichik kabi juftliklar maʼnosini aniqlash, ular ishtirokida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlar bilan shuullanish, shu asosda oʻquvchilar soʻz boyligini oshirish.

Nutqni zid maʼnoli soʻzlar bilan boyitishda xalq maqollarining oʻziga xos oʻrni, vazifasi bor. Oʻquvchilar «Oʻzbek xalq maqollari», «Aql aqldan quvvat

oladi», «Soʻz koʻrki – maqol» kitoblaridan zid maʼnoli soʻzlar ishtirok etgan maqollarni ajratadilar va maʼnosini sharhlaydilar.

Masalan: «Yaxshidan yetar sharofat, yomondan yetar kasofat», «Doʻst achitib gapirar, dushman kuldirib», «Yaxshilardan hargiz chiqmas yomonlik, asli yomon boʻlsa, qilmas yaxshilik», «Yomonga bosh boʻlguncha, yaxshiga yoʻldosh boʻl», «Yomondan qoch, yaxshiga quloch och» kabi maqollar maʼnosini sharhlash, maʼlum bir mavzuga oid maqollar topish va yozish ham qiziqarli, ham samarali usullardan biridir.

Berilgan maʼnodoshlarga zid munosabatda boʻladigan qator hosil qilish ham soʻz boyligini oshirishda yaxshi foyda beradi.

Namuna: Bu ertakni barcha oʻqishi kerak.

- Bu ertakni katta – kichik oʻqishi kerak.

Turmush gʻavgʻolaridan xabardor – Turmushning issiq – sovugʻini bilgan kabi.

Zid maʼnoli soʻzlar koʻproq sifat va ravish soʻz turkumlaridan hosil boʻladi.

Ular:

- soʻz birikmasi tarkibida: baland bino – past bino, oq marmar - qora marmar - qora marmar kabi.

- butun bir birikmada: baland boʻyli semiz kekxa ayol – past boʻyli oriq yosh ayol; qalin muqovali (jildli) kata kitob – yupqa muqovali (jildli) kichik kitob kabi;

- baʼzi birikmada zid maʼnoga ega boʻlgan soʻz boshqa birikmada aynan shu maʼnoni bildirmasligi ham mumkin. Solishtiring: qalin daftar – yupqa daftar ammo qalin soch – yupqa soch emas, siyrak soch; issiq havo – salqin havo, ammo issiq suv – salqin ichimlik emas, sovuq yo muzdek ichimlik kabi;

- soʻz zid maʼnoli juftiga ega boʻlmaganda, yasovchi qoʻshimchani qoʻshish bilan zid maʼnoli tushunchalarni ifodalash usulidan foydalanish orqali soʻz boyligini oshirish mumkin: maʼnoli – maʼnosiz, bemaʼni - bamaʼni kabi.

Zid maʼnoli soʻzlarning maʼnosi, tuzilishini bilish narsa va hodisalar orasidagi farqni toʻgʻri ajrata olish imkonini beradi.

Soʻzning shakl va maʼnolarini belgilashda ayni bir soʻzning maʼnodoshlari va zid maʼnolilarini kontekstda qiyoslash ham oʻquvchida ijodiy tafakkurni rivojlantirishga katta yordam beradi.

Sovuq va issiq soʻzlari oʻz shakldoshlari va zid maʼnolilariga ega:

- issiq havo – sovuq havo,
- qaynoq suv – muzdek suv,
- qaynoq hayot – sokin hayot,
- tinch mamlakat – notinch mamlakat,
- xush xabar – noxush xabar ...

Shoir va yozuvchilar voqelikni, narsa - hodisalarning xususiyatlari, sifatini bir – biriga qarama - qarshi qoʻyib tasvirlashda zid maʼnoli soʻzlardan foydalanadilar.

Bor ekan dunyoda issiq va sovuq,
Bor ekan dunyoda nur va koʻlanka,
Bor ekan dunyoda saxiy ila suq,
Shoirda muhtojdir el – elat, oʻlka! (Shuhrat)

1 – topshiriq. Berilgan matnda ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning maʼnodoshlarini toping.

2 – topshiriq. Oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatilgan zid maʼnoli soʻzlarning maʼnosini sharhlang.

3 – topshiriq. Koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻzlarni oʻz maʼnosida qoʻllab, gaplar tuzing.

Koʻrinadiki, zid maʼnoli soʻzlar soʻzlovchi nutqiga kontrast – ekspressiv boʻyoq beruvchi vosita sifatida oʻrganish oʻzbek tili oʻqitish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir til lugʻatida tovush (harf) lar tarkibi va yozilishi jihatdan bir xil ammo maʼnosi har xil soʻzlar - shakldoshlar mavjud. Ular maʼnolariga koʻra turli

buyum, voqea - hodisa, tushunchalarni anglatadi. Ko'pincha, tovush tarkibiga ko'ra shakldoshlar bilan ko'p ma'noli so'zlarni ajrata olmaslik hollari uchraydi.

Ayrim so'zlar o'zlarining asl ma'nolaridan boshqa ma'nolarga ham ega bo'ladi. Chunonchi, inson organizmidagi a'zo nomlari: bosh, ko'z, qosh, yuz, burun, og'iz, til, qo'l, oyoq, quloq va hokazolar o'zining asosiy leksik ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham ishlatiladi; ularda ichki ma'no «ip» lari saqlanadi.

Masalan: bosh – organizmning bosh qismi – boshqaruvchi ma'nosini anglatadi va xuddi shu ma'no bosh maqola, so'z boshi, yo'l boshi, suv boshi, ish boshi, bir bosh uzum kabi so'z birikmasi va qo'shma so'zlarda saqlanadi.

Natijada, lug'atimiz tarkibida shakli bir, ma'nosi turlicha so'zlar paydo bo'ladi. Shakldoshlik va ko'p ma'nolilik orasida farq ham mavjud:

- shakldoshlarda so'z ma'nolari bir – biriga o'xshamaydi.

ko'k - o'simlik, rang, osmon, motam libosi;

olma – daraxt, meva, buyruq fe'li kabi.

Keldi bahor, pishdi tut (meva)

Tut esang, shunday ish tut (daraxt)

Chug'urchiq kelishin kut,

Bekorga sinmasin tut (daraxt)

Ushbu tuyuqda tut – meva, ish tut – ish qil – buyruq fe'li, tut – mevali daraxt turi ma'nolarida ishlatilgan va mazkur so'zlar nutqni ravon, qiziqarli, ta'sirli bo'lishiga xizmat qilgan.

- ko'l ma'noli so'zlarda so'z ma'nolari bir – biriga yaqin va aloqador bo'ladi: ko'z – ko'rish a'zosi, uzukning ko'zi, derazaning ko'zi, taxtaning ko'zi, ishning ko'zi kabi;

- shakldoshlarning uslubiy jihatdan nutqda ikki xil anglanishi tushuncha doirasini kengaytiradi: yuragiga o't tushdi- yuragi yondi.

Nutqda bir o'rinda so'z, ikkinchisida so'z birikmasini qo'llash bilan so'z o'yini yuzaga kelishi shakldoshlarda ham mavjud:

1. Sotuvchi do'konda qirq ishni o'ylar,

Savdoda bo'y – endan qirqishni o'ylar.

«Qing'irlik qilmagin!» - degan kishining

Darhol qadamini qirqishni o'ylar. (Gazetadan)

Yoki:

2. Deydilarki, kungaboqar

Umr bo'yi kunga boqar.

Yuqoridagi birinchi to'rtlik – tuyuqda qirqish–«son+ot», qirqish –fe'l, qisqartirish, qadamini qirqish – fe'l, haydash ma'nolarida ishlatilgan.

Ikkinchi matnda kungaboqar – ot, o'simlik, hamda «ot+fe'l+ar» birikmasi shakldoshlardir.

Shakldoshlarning o'ziga xos xususiyatlaridan xalq og'zaki ijodida, badiiy adabiyotda poetik janr – tuyuq tuzishda keng foydalaniladi.

Shakldosh so'zlarni chuqur o'rganish o'quvchilar so'z boyligini oshirishda, nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur qilishda, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tovushlar soni va turi jihatdan teng bo'lmasa - da, talaffuzda o'xshash bo'lgan paronimlar shakldoshlarga ko'p jihatdan yaqin turadi. Paronimlarni shakliy, ma'noviy hamda qo'llanishi doirasida quyidagi ma'no guruhlariga ajratish, o'rganish yaxshi natija beradi:

- bir ikki, ba'zan undan ortiq tovushga ko'ra qisman farqlanuvchi shakliy umumiylikning mavjudligi: tahlil– tahrir, matbuot – matlubot, taqlid – tahlit kabi.

- paronim juftliklar o'rtasidagi tovush almashtirish va ma'no munosabatining turli xilligi: arosat – asorat, arluyon-armulon kabi;

- leksik ma'nolarida umumiy semantik qirralar mavjudligi: tanglay – manglay, kift – kaft, jiyron – jayron kabi;

- leksik ma'nolari nisbatan yaqinligi, o'xshashligi: mahrum – marhum, taomil – tamoyil kabi;

- ma'lum tomonlari bilan ma'nodosh munosabatda bo'lishlik: bekinmoq - biqinmoq, nihon – pinxon, kurtak-murtak kabi.

- zidlanishdagi ma'lum umumiylik hollari: e'tiroz-e'tirof, bema'ni – bama'ni, import – eksport kabi.

Paronimlarni nutqda xato qo'llash, juftliklarni qorishtirish so'z ma'nolarini yaxshi bilmaslikdan kelib chiqadi. O'qituvchi bunday xatoning oldini olish uchun mashg'ulot jarayonida shakliy, ma'noviy bir – biriga o'xshash yoki yaqin bo'lgan paronimlar ma'nosini sharhlash, ularni so'z birikmasi va nap ichida qo'llash amaliy ishlardan foydalanishi nihoyatda zarur.

Namuna: Matbuotda hikoya e'lon qilindi – matbuot– iste'mol hamkorligi, keng iste'mol mollari; asorat - qoldiq, shamollash asorati, yomon asorat – arosat – ikkilanmoq, ikki yo'l orasida (arosatda) qolmoq; bolcha – kichik bol – bolchamaktabgacha tarbiya maskani; o'qituvchi mehnatiga tahsin aytmog- Alisher Hirot va Mashhadda tahsil ko'rdi.

Xullas, o'quvchining nutqiy taraqqiyotida shakldosh, paronim so'zlarning har biriga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlash, ular ishtirokida so'z birikmasi va gap tuzish, so'z o'yinlari tashkil qilish, tuyuqlar va hikmatli so'zlar, maqol va matallar ustida ishlash; turli izohli lug'atlardan foydalanib, so'z ma'nolarini sharhlash, xilma – xil iboralar, matnlar yaratish kabi amaliy ishlarni bajarish o'ta foydalidir.

Kam ishlatiladigan so'zlar ustida ishlash berilgan so'zlarni fanlarga oid, kasb - hunarga oid, shevaga oid, tarixiy so'zlar kabi guruhlarga ajratish, guruhlarni mustaqil davom ettirish, shunday so'zlar ishtirokida matnlar yaratish, asosiy e'tiborni kam ishlatiladigan so'zlar ma'nosi va nutqda qo'llanishiga qaratilishi darkor. Atamalar (terminologiya) shunday so'zlar jumlasiga kiradi.

Atamalarning qaysi fanga mansubligiga ko'ra guruhlarga ajratish, so'z va atamalar orasidagi munosabatni aniqlash (til-anatomiya atamasi; til – muloqot

vositasi, onatili faniga oid atama; izlirindek dilni tilgan (sifatdosh) o'ylar ... kabi); uyadosh atamalar yordamida matn tuzish kabi topshiriqlarni bajarish lozim.

1. Ma'lum bir fan sohasida tor, xususiy ma'noga ega bo'lib, ko'pchilik boshqa ma'noda keng qo'llanadigan so'zlar toping. Tor va keng qo'llanish ma'nolari doirasida gaplar tuzing.

Namuna: quyosh sistemasining to'rtinchi sayyorasi – Yer. Osmon uzoq, yer qattiq (M.) Sen yerni boqsang – yer seni boqadi. Dehqon rizqini yerdan topadi.

2. «Geografiya», «Matematika», «Tabiatshunoslik» darsliklarining ma'lum bir betini sinchiklab o'qing. Ularda xususiy, tor ma'noda qo'llanilgan va keng qo'llanishda boshqa ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar ro'yxatini tuzing. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Har bir fan uning o'zigagina xos bo'lgan, muayyan atamalar tizimiga ega. Shunday ekan, ularni bilish, tushunish, keng va tor ma'nolarini farqlay olish, to'g'ri ishlatish bilan birga fan, kasb – kor uchun xos bo'lgan atamalar sirasini o'zlashtirishlariga erishish mashg'ulotlarning asosiy vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Atamalarni o'rganishda o'quvchilarga tanish va yaqin bo'lgan kasb - hunarga oid so'zlar lug'atini tuzish, ularni izohlash va shu so'zlar ishtirokida matnlar yaratishga oid topshiriqlarni bajarish samarali natija beradi.

Boshqa tillardan kirib, o'zbek tiliga o'zlashib qolgan so'zlar olinma so'zlar hisoblanadi. Ularni og'zaki va yozma nutqda bemalol ishlatish uchun ular anglatgan ma'no o'quvchilar ongiga singdirilishi zarur. Ayniqsa, ilmiy atamalar borasida olinma so'zlar muhim mavqega ega. Aniq fanlarga xos «kvadrat», «kub», tilshunoslikdagi «morfologiya», «sintaksis», «leksikologiya», kundalik turmushida ishlatiladigan EHM, kompyuter, disket, kasseta kabi atamalarni almashtirish o'zbek xalqini jahon madaniyatidan uzishga olib kelmasligi lozim.

Tilimizda maktab, maorif, mashq, tolib (talaba) kabi arabcha; barg, daraxt, shirin kabi tojikcha – forsha; lag'mon, shiypon kabi Xitoycha so'zlar mavjud; rus tili va u orqali boshqa xorij tillaridan kirgan stol, stul, ruchka, buxgalteriya, soldat

(nem.), palto, triko (frans.), klub, futbol, biznes, kompyuter (ing.), tomat, limon (isp.) kabi atamalar ham keng iste'mol qilinadigan va o'zlashgan so'zlar qatoriga kiritiladi.

Bunday so'zlarning ma'nosini sharhlash, imlosi va ma'nosi ustida ishlash, ular ishtirokida gaplar tuzish va turli matnlar yaratish kabi amaliy ishlardan dars jarayonida unumli foydalanish mumkin. Turli sohalar bo'yicha olinma so'zlarning ro'yxatini olish, ma'nolari ustida ishlash kabi amaliy ishlar uyg'unlikda olib borilsa, u o'quvchilar so'z boyligini oshirish, ularning nutqiy ko'nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Nutqimizda kvadrat, kub, grammatika, leksika, stol, stul, shkaf, palto, kostyum, tufli, botinka, traktor, kombayn, rektor, universitet, professor, kompyuter, multi – media, kodoskop kabi ko'pgina so'z va atamalar borki, ularni boshqa so'zlar bilan almashtirishga hech qanday ehtiyoj ham, zurat ham yo'q.

O'quvchi lug'at boyligining muhim qismini ibora va tasviriy ifodalar tashkil qilgan ekan. Ma'nosi va qo'llanishi jihatdan bir so'zga teng keladigan, ko'chma ma'no ifodalaydigan so'zlar qo'shilmasi iboralardir. U nutqimizni boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan vositadir. O'zbek tilini o'qitish metodikasida berilgan so'zlarni iboralar bilan (yoki aksincha) almashtirish, ular ma'nosini sharhlash ma'no darajalarini oshirib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliy ishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. Tadbirkor o'z ishini yaxshi biladi.	1. Tadbirkor ishning ko'zini biladi.
2. Onamning jahli chiqdi.	2. Onamning sabr kosasi to'ldi.
3. U ishni yaxshi bajardi.	3. U ishni hamirdan qil sug'urganday bajardi.
4. Masalani yechishda Shahlo juda qiynaldi.	4. Masalani yechishda Shahloning ona suti og'ziga keldi.

Bundan tashqari, o'quvchilargaona tili mashg'ulotlarida iboralar lug'atini tuzdirish, iboralarga zid ma'noli, muqobil ibora yoki so'z birikmalari tanlash kabi mashqlardan foydalanishni o'rgatish ham so'z boyligini oshirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyida iboralar ustida ishlash yuzasidan bajariladigan mashqlardan namunalar beramiz.

O'quvchilar badiiy asarlarni o'qiyotganda uchragan shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli, iboralar ma'nosi sharhlangan izohli lug'at daftari tatsalar va mazkur so'zlar ishtirok etgan gaplar tuzsalar, so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratni shakllantirishda yaxshi natijalarni qo'lga kiritadilar.

Tasviriy ifodalar (po'lat ot chavandozi, zangori kema kapitani (mexanik - haydovchi o'rnida); zangori ekran, oynayi jahon (televizor); qanotli do'stlar (qushlar); oq oltin (paxta) dan nutqda to'g'ri va o'rinli foydalanish nutq go'zalligini ta'minlovchi asosiy usullardan biri hisoblanadi.

Bunda narsa yoki shaxs nomlarini tasviriy ifoda orqali berish yoki tasviriy ifodani predmet nomi bilan almashtirish, ularning ma'nolarini sharhlash, ular ishtirokida gap va matnlar tuzish foydalidir.

Leksikologiyani o'rganishda bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va umumlashtirishda so'zning botiniy, lug'aviy ma'nosini tavsiflash shu jarayonda to'g'ri va o'rinli so'zlash mahoratini egallash uchun leksik tahlildan foydalanish yaxshi natija beradi.

So'zlarni leksik tahlil qilish yuzasidan namunalar keltiramiz.

1 – topshiriq. Viloyat so'zining lug'aviy ma'nosini sharhlang.

Viloyat – mamlakatning muayyan bir millat vakillari istiqomat qiladigan qismi, bo'lagi, yashash joyi; Samarqand viloyati, Farg'ona viloyati

2. Ma'nodoshlari: hudud, vodiy, depara, manzil va hokazo

3. Bugun respublikamizning Jizzax, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida havo issiq bo'ladi.

O'quvchi leksik tahlil jarayonida so'zning lug'aviy ma'nolari haqida o'zi mustaqil fikr yuritadi. Shu so'zga ma'nodoshlarni o'zi izlaydi, iloji bo'lsa, boshqa tildagi tarjimasini topadi. Shu so'z ishtirok etgan gap quradi va matn yaratadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ravon, aniq, ta'sirchan uslub tuyilusi tilning barcha sohalarini o'rganish jarayonida, til birliklarida (tovush, so'z, qo'shimcha, so'z

birikmasi, gap kabi sintaktik qo'rimlarda), so'zlarning ma'no va shakl munosabatlari asosidagi bollanishlarni taqqoslash zaminidagina shakllanadi. O'quvchi ongida ana shu xususiyatni tarkib toptirish barcha ona tili o'qituvchisining diqqat markazida bo'lishi lozim. Shuning uchun ona tili mashg'ulotlarining bosh maqsadi so'z boyligini oshirish va uni nutqda to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish, til bo'limlarini o'rganishni uslubiyat bilan bog'liq holda olib borish taqozo etiladi.

So'zlarni o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llash. Ma'lumki, o'quvchilar «Izchil kursga kirish» bo'limini o'rganishda ilk bor so'zning o'z va ko'chma ma'nolariga duch kelishadi., ular ayni vaqtda so'zlar orasidagi ma'noviy munosabatlar yuzasidan o'tilgan mavzular asosida ma'lum bir tasavvurga ega bo'ladilar. Bu bosqichda ana shu tasavvurlar kengaytiriladi, rivojlantiriladi va takomillashtiriladi. Berilgan so'z birikmalarida (masalan: *temir buyum- temir iroda, tosh yul- tosh yurak, sovuq havo- havo sovuq, sog'lom odam- sog'lom muhit v.h.*) o'z va ko'chma ma'noli so'zlarni qiyoslash, ko'chma ma'noni asoslash, berilgan so'zlarni o'z va ko'chma ma'nolarida qo'llab so'z birikmalari hosil qilish, o'z ma'nosidagi va ko'chma ma'nodagi so'zlar yordamida gaplar tuzish, daraxt, hayvon, qush nomlari, shuningdek, qarindoshlikni ifodalovchi so'zlarni qarindosh bo'lmagan shaxslarga nisbatan ko'chma ma'noda qo'llab, gaplar hosil qilish, matnlar yaratish kabi ijodiy - amaliy ishlardan foydalanish o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Quyida ana shu ijodiy amaliy ishlardan ayrim namunalar keltiramiz.

1-topshiriq. *Temir, oltin, kumush* kabi so'zlarni xotiralaganingizda ko'z oldingizga nimalar keladi?

Bu so'zlar ko'z oldingizga kelgan ma'noda qo'llanilgan so'z birikmalarini bir ustunchaga ajratib yozing.

2-topshiriq. *Qo'y, ilon, burgut, gujum, chinor* so'zlarini o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llab, gaplar tuzing. Bu gaplar orasidagi ma'no nozikligini sharhlang.

3-topshiriq. She'rni o'qing. Ajratilgan so'zlarning o'z yoki ko'chma ma'noda qo'llanilganligini tushuntiring. Agar ajratilgan so'zlar o'z ma'nosida bo'lsa, ularni ko'chma ma'noda, ko'chma ma'noda bo'lsa, o'z ma'nosida ishlatib so'z birikmalari hosil qiling.

Yuz o'g'irsa sendan odamlar agar

Sababini avval o'zingdan axtar.

Fe'l-u atvoringdan, zahar tilingdan

Be'mani, qo'lansa so'zingdan axtar. (Uyg'un)

Uyadosh so'zlar ustida ishlash. Uyadosh so'zlar deb bir uyaga, (mavzuga, turkumga, guruhga, to'daga) mansub so'zlar sirasi tushuniladi. Chunonchi, otlarning shaxsni ifodalovchi so'zlar, narsa-buyumni ifodalovchi so'zlar, qurol nomlarini ifodalovchi so'zlar, o'simliklarni, xayvonlarni, fazoviy va samoviy jism nomlarini ifodalovchi yuzlab uyalar mavjud. Bu uyalar o'z navbatida yana kichik uyalarga (masalan, hayvonlar - uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar) bo'linadi. Bular ham yanada kichikroq uyachalarga ajralishi mumkin. Masalan, it - umumiy ma'noli so'z. Itning turlari esa shu umumiy ma'noli so'zning xususiy ma'nolaridir. (*It - tozi, bo'ribosar, buldok, laycha va boshqalar*).

O'quvchilarning so'z xazinasini uyadosh so'zlar bilan boyitish maqsadida berilgan umumiy ma'noli so'zlarning xususiy ma'nolarini topish yoki aksincha, so'zlarni uyalar bo'yicha guruhlash, berilgan matnlardan uyadosh so'zlarni ajratish, uyadosh so'zlarni katnashtirib, ma'lum bir mavzuda matn yaratish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Ma'nodosh so'zlar ustida ishlash orqali o'quvchilar savodxonligini rivojlantirish mumkin. Ona tilida ma'nodosh so'zlar ustida ishlash deyarli

barcha mashg‘ulotlarda istisnosiz amalga oshiriladi. O‘quvchilar nutqini ma‘nodosh so‘zlar bilan boyitish maqsadida berilgan so‘zlarni guruhlash, berilgan umumiste‘moldagi so‘zga ma‘nodosh topish, berilgan so‘zlarni shu ma‘noni ifodalovchi frazeologik birikmalar bilan almashtirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanishni maslahat beramiz.

Quyida ana shunday topshiriqlardan namunalar keltiramiz.

1-topshiriq. Matnni o‘qing. Ajratilgan so‘zlarga ma‘nodoshlar toping.

*Manzilga kun chiqar-chiqmas yetib keldik. Ko‘chalar sershovqin, barvaqt bo‘lsa ham, avtobus va tramvaylarda odam **gavjum** edi.*

*Kun sovuq, ammo osmon **beg‘ubor** artilgan shishaday musaffo. Qirov tushgan daraxtlar xuddi qor tushganday oppoq, faqat nayzaday to‘g‘ri shoxlar osmonga **qadalgan** yosh tolalargina yalang‘och va ko‘m-ko‘k.*

2-topshiriq. Ajratilgan so‘zlarni kavsa bilan berilgan so‘zlar bilan almashtirib, ma‘no farqlarini tushuntiring. So‘zning ijobiy va salbiy bo‘yog‘iga e‘tibor bering.

Do‘stning yuzi (**jamol-chehrasi-ruxsori-diydori...**) odamni xursand qilsa, dushmanning yuzi (**afti-beti-basharasi...**) odamni ranjitadi.

3-topshiriq. Berilgan murojaat so‘zlarga ma‘nodoshlar toping. Masalan: *mehribon o‘qituvchim - mo‘‘tabar ustozim - g‘amxo‘r murabbiyim - aziz tarbiyachim va hokazo.*

II BOB. ONA TILI DARSLARIDA MA'NODOSH SO'ZLARNI O'RGATISH

Ma'lumki, ona tili ta'limi tub islohotlarni boshidan kechirdi. Ta'lim mazmuni va usuli tamomila o'zgardi. Zero, maktab ona tili ta'limining maqsadi o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan ekan, maktabda ona tilini o'qitishda uzundan-uzoq qoidalarni yodlatishdan voz kechilib, asosiy diqqat-e'tibor o'quvchining og'zaki va yozma nutqini shakllantirish masalalariga qaratilishi davr taqozosidir. "Maktabda ona tili ta'limining bosh maqsadi, - deb qayd qilingan ona tili ta'limi konsepsiyasida, - o'quvchilarda tilning ichki imkoniyatlaridan, uning tasviriy vositalaridan, nutq jarayonida samarali va o'rinli foydalanish ko'nikmalarini turlicha yo'sin va shakllarda ifodalash omili masalalarini hosil qilishdan iborat"¹.

Demak, ona tili mashg'ulotlarida nutqning asosiy xomashyosi so'z ustida ishlash, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish, so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish umuman o'quvchilarda ijodiy faoliyatni shakllantirishda ta'lim samaradorligini belgilovchi qulay metod, vosita va usullarni to'g'ri belgilay olish – ona tili ta'limi oldida turgan muhim, dolzarb vazifadir.

2.1. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rganish

Tildagi so'zlarning ma'lum qismi shakl yoki ma'nosiga ko'ra o'zaro aloqador butunliklarni tashkil etadi. Bunday butunliklardagi so'zlar ana shu xususiyatlariga ko'ra ikki guruhni tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar,

¹ O'zbek maktablarida ona tili konsepsiyasi. «Til va adabiyot ta'limi jurnali. 1994, 1-2 qo'shma son.

omofonlar, omograflar va paronimlar shakliga ko'ra; 2) sinonimlar, antonimlar esa o'zaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga ko'ra alohida guruhga mansub bo'ladi.

1-§. Omonimlar yunoncha *homos-bir xil, onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo alohida ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardir. Bunday so'zlar **leksik omonimlar** deyiladi. Masalan: *kuya* - hasharot, *kuya* - qozonning kuyasi. Omonimlar bir va bir necha turkumga mansub bo'lishi mumkin. Masalan: *chang* - gard va cholg'u asbobi ma'nolari bilan ot turkumiga mansub; *o't-olov*, *ko'kat* kabi ma'nolari bilan ot so'z turkumiga mansub, *o't* - fe'lining buyruq-istak mayli ekanligi kabilar shular jumlasidandir.

Bir xil so'z turkumiga mansub omonimlar turli grammatik qo'shimchalar bilan shakllanganda ham ularda omonimlik saqlanib qoladi. Masalan: *ot* - ism va uy hayvoni ma'nolaridagi omonim so'zlarga egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalarini qo'shish bilan omonimlikning saqlanib qolganini ko'rish mumkin: *otlar*, *otning*, *otlarim*. Bunday omonimlarni mutlaq omonim so'zlar deb atash mumkin.

Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha bo'lib, ularning asosiylari qo'yidagilardir:

1. O'z qatlamga mansub bo'lgan ba'zi so'zlar tarixan fonetik tuzilishi har xil bo'lsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga aylanadi: *ot* (ism) - *ot* (hayvon) - *ot* (harakat); *o't* (o't-o'lan) - *o't* (olov) - *o't* (harakat) kabi omonim so'zlardagi *o* va *o'* unlilari tarixan o'zining til oldi va til orqa shakllariga (allafonlariga) ega bo'lgan. Biroq, hozirgi adabiy tilda ular farqlanmaydi.

2. Ko'p ma'noli so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'lanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi. Masalan, *ko'k* so'zi, dastlab, *ko'k* rang (sifat) tushunchasiga ega bo'lgan. Keyinchalik bu so'z metafora (o'xshashlik) asosida osmon tushunchasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Hozir ular o'rtasidagi bunday ma'no bog'lanish yo'qolib, omonim so'z hosil bo'lgan. Xuddi

shunday holatni *dam* soʻzining nafas, hordiq, harorat, bosqon maʼnolarida ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

3. Umumturkiy yoki asl oʻzbekcha soʻzlar oʻzga tillardan soʻz oʻzlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega boʻlib qolishi mumkin. Masalan, *bogʻ* (mevazor) va *bogʻ* (bogʻlangan narsa, beda bogʻi); *tok* (uzum novdasi) va *tok* (elektor toki), *tom* (uy tomi) va *tom* (kitob jildi) soʻzlari oʻzbekcha-tojikcha hamda oʻzbekcha-rus va yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlarning oʻxshash fonetik qiyofasi asosida yuzaga kelgan omonim soʻzlardir.

4. Maʼlum bir soʻzning oʻzak-negizidan qoʻshimchalar orqali yangi soʻzlar yasalishi natijasida shakldosh soʻzlar hosil boʻladi. Masalan: *oylik olmoq*, *oylik reja* birikmalaridagi *oylik* soʻziga qoʻshilgan –lik qoʻshimchasi asosida shakldosh soʻz hosil boʻlgan.

Baʼzan shakldoshlik nisbiy boʻlib, soʻzlarning maʼnolari har xil boʻlgani holda aytilishi bir xil, ammo yozilishida bir oz farq boʻlishi yoki baʼzan maʼnoli qismlarigina shakldosh boʻlsa ham, grammatik maʼnosi oʻzgacha boʻlishi mumkin. Shunga koʻra shakldosh soʻzlarning uch xil turi farqlanadi: 1) omoshakllar; 2) omofonlar; 3) omograflar.

2-§. Omoformalar maʼnolari har xil boʻlib, baʼzi grammatik shakllariga koʻra bir xillikka ega boʻladigan shakldosh soʻzdir. Omoformalar ayni bir soʻz turkumiga ham, boshqa-boshqa soʻz turkumlariga ham mansub boʻlishi mumkin. Masalan, *oqar* (oq tusga kir) - buyruq feʼli, II shaxs birlik; *oqar* ("oqadigan") feʼlning kelasi zamon sifat-dosh shakli; *yoz* - ot, bosh kelishik shaklida, *yoz* - II shaxs birlikdagi buyruq feʼli va boshqalar.

Bu soʻzlarga boshqa grammatik qoʻshimchalar qoʻshilganda bir-birlaridan tamomila ajralib, omonimlik yoʻqoladi. Masalan: *oqaray*, *oqarsin* - *oqaradi*, *oqarsan*; *yozning*, *yozni*, *yozga*, *yozda*, *yozdan* - *yozay*, *yozgin*, *yozsin* kabi holatlarda omonimlik mavjud emas.

3-§. Omofonlar fonetik tarkibi maʼlum tovush bilan farqlanadigan, lekin talaffuzda shakldosh boʻlib qoladigan soʻzlardir. Omofonlardagi oʻzaro farq ular

tarkibidagi bitta fonemada bo'ladi va ular, asosan, jarangli va jarangsiz juftliklar va hosil bo'lish o'rniga ko'ra yaqin bo'lgan tovushlarning talaffuzda bir xillik kasb etishida ko'zga tashlanadi. Masalan, *sud - sut, tanbur - tambur, tub-tup, yetdi - yetti* kabi so'zlar talaffuzi omofonlarni yuzaga keltiradi.

4-§. Omograflar yozilishi bir xil bo'lgan shakldosh so'zlardir. Omograflar ma'nosi va fonetik tarkibi, talaffuzi jihatidan boshqa - boshqa, faqat yozilish shakli jihatdan bir xil bo'lgan so'zlardir. Masalan, *tol* - daraxt, qurilish jihozi, *tok* - elektr quvvati, uzum novdasi, *to'r-xonaning* yuqori qismi, *parda* kabi ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardagi *o, o'* tovushlari talaffuzda qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi, biroq yozilishiga ko'ra shakldoshlikka ega bo'ladi. Xullas, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan bunday shakldosh so'zlarni o'zak va grammatik qo'shimchalarining bir xilligi, bir turkumga mansubligi e'tibori bilan omograflar qatoriga qo'shish mumkin. Tildagi bu kabi shakldoshliklar so'z o'yini sifatida tuyuq, askiya san'atlarida asosiy o'rin tutadi.

5-§. Paronimlar. Paronimlar so'zlar yunoncha *para-juft va onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, fonetik tarkibi va ma'nosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida o'xshash, yaqin bo'lgan so'zlardir. Demak, paronimlar birdan ortiq so'zning shakliy o'xshashligiga asoslanadi va bu hodisa ko'pincha so'zlarni adabiy normada to'g'ri talaffuz etmaslik, adabiy normaning buzilishiga ham olib keladi. Masalan, *fakt - pakt, afzal - abzal* so'zlari f undoshining p, b tarzda talaffuzi asosida yuzaga kelgan paronimlar bo'lib, ular aslida fonetik tarkibi va ma'no jihatdan farqlanuvchi so'zlardir: *fakt* - dalil, isbot, *pakt* - davlatlar o'rtasidagi shartnoma, kelishuv hujjati ma'nosidagi so'z; *afzal* - qulay, ma'qul *abzal* esa ot va boshqa ulov anjomi, to'qim va boshqa jihozlarning umumiy nomidir. Xuddi shuningdek, paronimlik holatni *amr-amir, zirak - ziyrak, jayron-jiyron, yondosh - yondash, quyilmoq - quyulmoq* so'zlari misolida ko'rish mumkin.

Paronimlar tub yoki yasama so'zlardan tarkib topgan bo'lishi mumkin. Masalan, *fakt-pakt, burj-burch* kabilar tub so'zlar asosida shakllangan paronimlardir. Yasama so'zdan esa bir o'zaklardan bir xil qo'shimchanning fonetik

variantlarini qo'shish asosida hosil bo'ladi: *yoriq-yorug'*, *qurit-qurut*, *oqlik-oqliq*, *otalik-otaliq*. Paronim so'zlar o'z va o'zlashma so'zlar asosida vujudga kelishi mumkin: *aro-oro* (o'zbek va fors-tojik), *burch-burj* (o'zb. va arab). Paronimlar ham antonimlar singari har doim juft so'z shaklida tuziladi, biroq ular bir xil va har xil so'z turkumlariga mansub bo'lishi mumkin.

Paronimiya ba'zi til hodisalariga yaqin bo'lib, ulardan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Paronimlar so'z variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ular ham ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz o'xshashligiga ega bo'ladi. Shu bois ba'zan paronimlar mazkur hodisa bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi *tomosha* so'zining ba'zan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variantda fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil bo'ladi. Shuningdek, ayrim so'zlarning turlicha variantlarda ishlatilishi adabiy me'yor sifatida qabul qilingan: *gado-gadoy*, *demak-demoq*, *obro'-obro'y*, *nogoh-nogah*, *yiqilabermoq-yiqilavermoq* kabi juftliklar, shular jumlasidandir. Xullas, tilshunoslikda variantlilik, so'z variantlari va leksik dubletlar kabi turlicha terminlar asosida nomlangan bu hodisa, paronimlardan farqli ravishda, bitta so'zning og'zaki va yozma nutqda turlicha shakllarda qo'llanishidir.

2. Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu ikki hodisaning asosiy o'xshash va farqli tomonlari quyidagilarda ko'zga tashlanadi: a) monosillabik (bir bo'g'inli) o'zlashma so'zlardan tarkib topgan ba'zi paronimlardagi undoshlarning talaffuz o'rni va usuliga ko'ra bir xilligi ularni omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qarz*. Biroq aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik bo'lmay, hosil bo'lishi o'rniga ko'ra o'xshashlikka asoslanadi. Masalan *fakt-pakt*, *abzal-afzal*. Omofonlarda esa artikulyatsiya o'rni va usuliga ko'ra bir xil bo'lgan undoshlar har doim so'z oxirida uchraydi va talaffuzda aynan ana shu juftliklar omofonlikni yuzaga keltiradi. Masalan: *top-tob tub-tup*, *mard-mart*, *yod-yot* kabilar shular jumlasidandir; b) ko'p bo'g'inli so'zlardan tarkib topgan paronimlarda esa paronim

juftliklar o'zaro noo'xshash fonema vositasida ajralib turadi va shu jihatiga ko'ra omofonlardan farqlanadi: *ahil-ahl, otalik- otaliq, yoriq-yorug'*, *qurut-qurit* kabilar shular jumlasidandir.

6-§. Sinonimlar (yunoncha *synonimon*-bir xil nomli so'zidan olingan) fonetik tarkibi har xil, ma'nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Ma'nodoshlikning so'zlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lug'aviy) sinonimlar deyiladi. Masalan, *nomus - vijdon, dangasa - yalqov - ishyoqmas – tanbal* so'zlari leksik sinonimlardir. Bunday so'zlar, odatda, bir xil so'z turkumiga mansub bo'ladi. Ularning bir umumiy ma'no doirasida bog'lanishi esa, **sinonimik qator** deb yuritiladi. Masalan, *vaqt - payt - zamon - fursat - mahal - chog' - kez - mavrid - palla - muddat - dam* so'zlari o'zaro sinonimik qator hosil qilgan. Sinonim qator tuzishda asos qilib olingan so'z **dominanta** (bosh so'z) deb yuritiladi. Dominanta odatda uslubiy jihatdan betaraf va umumiste'mol so'zlaridan bo'lib, sinonim so'zlar lug'atida birinchi o'rinda beriladi. Masalan, *yuz - bet - aft - bashara - turq - chehra - oraz - ruxsor* sinonimik qatoridagi *yuz* so'zi betaraf - dominanta bo'lib, *aft, bashara turq* salbiy, *oraz, chehra, ruxsor* esa ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi.

Sinonimlarni yuzaga kelishida polisemantik so'zlarning ishtiroki ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, polisemantik so'z o'zining har bir ma'nosi bilan boshqa - boshqa sinonim qatorida ishtirok etib, uni boyitadi. Masalan: *balo - falokat - ofat; balo - uddaburon - bilog'on- ishbilarmon* kabi ma'nodoshlik qatorida *balo* so'zi o'z va ko'chma ma'nosi bilan ishtirok etgan.

Sinonim qatoridagi so'zlar quyidagi xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi:

1. Sinonim qatoridagi so'zlar nutqning biror uslubiga xoslanganligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Masalan, *doim, hamisha, nuqul, birday* so'zlari ko'pincha so'zlashuv uslubida, mazkur sinonim qatorga mansub bo'lgan *yakkash, mudom* so'zlari esa kitobiy uslubda ko'proq ishlatilishi bilan boshqa ma'nodoshlardan farqlanadi.

2. Sinonimik qatordagi ba'zi so'zlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, ulardan ba'zilari shevalarga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan: *mard, jasur, botir, yovqur, jaysan*. Bu sinonimlardan *yovqur* so'zi eskirganligi, *jaysan* esa tarixiy – dialektalligi bilan farqlanadi.

3. Sinonimik qatordagi so'zlar o'zaro adabiy tilga yoki shevaga xosligi bilan farqlanishi mumkin. Masalan, *qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq* sinonimik qatoridagi *istamoq* so'zi shevaga xosdir.

Sinonimlar fikrni aniq, maqsadga muvofiq tarzda ifodalash vositalari bo'lib, xuddi mana shu omil ularni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Sinonimlar yuzaga kelishi va ma'nolariga ko'ra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

1. **To'liq (sof) sinonimlar.** Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida biri o'rnida ikkinchisini ishlatish mumkinligi bilan ajralib turadi. Ular ko'pincha boshqa tillardan kirib kelgan o'zlashma so'zlarning o'zbekcha so'zlar bilan ma'nodoshligi asosida hosil bo'ladi: *kuch* (o'zb.) - *qudrat* (ar.), *ot* (o'zb.) - *ism* (ar.), *ko'klam* (o'zb.)-*bahor* (toj.), *tuman* (o'zb.)-*rayon* (rus). Shuningdek, *fazo-kosmos, muharrir-redaktor* kabi faqat o'zlashma so'zlardan tuzilgan sinonimlar ham to'liq sinonimlardir.

2. **Ma'noviy sinonimlar.** Bir-biridan nozik ma'nolari ya'ni ijobiy, salbiyligi yoki uslubiy va boshqa jihatdan farqlanuvchi ma'nodosh so'zlardan tashkil topadi. Masalan, *kuldi, jilmaydi, tirjaydi, iljaydi, ishshaydi* kabi ma'nodosh so'zlar kulish harakatining darajasiga hamda ijobiy va salbiy bo'yoqdorligiga ko'ra *chiroyli, go'zal, xushro'y, ko'hli, ko'rkam, barno, suluv, zebo, latif* kabi sinonimlar esa ijobiy bo'yog'ining darajasiga ko'ra farqlanadi.

3. **Shartli sinonimlar.** Muayyan matndagina ma'nodoshlikka ega bo'ladigan sinonim so'zlardir. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi vositalar sifatida qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni ko'zga yashirmoq* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh so'zlar sifatida ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday

sinonimlar mumtoz adabiyotda *qad-sarv, lab-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehlar asosida ham keng qo'llaniladi.

Sinonimlar tuzilishiga ko'ra a) sodda: *tez-chaqqon-ildam*; b) juft: *sog'-salomat, el-yurt*; v) birikmali: *yuzi qora-beti qora-ori yo'q* shaklida uchraydi.

Ayni paytda so'zlar fraziologik birikmalar bilan ham ma'nodoshlik hosil qilishi mumkin. Masalan: *sevindi, boshi ko'kka yetdi; xotirjam, ko'ngli to'q*. Bunday ma'nodoshlik **leksik-fraziologik sinonim** deyiladi.

Sinonimlarni deyarli barcha so'z turkumlarida uchratish mumkin. Masalan: 1) ot sinonimlar: *baxt, saodat, tole, iqbol*; 2) sifat sinonimlar: *go'zal, chiroyli, ko'rkam, ko'hlik, suluv*; 3) olmosh sinonimlar: *barcha, bari, hamma, butun*; 4) fe'l sinonimlar: *o'smoq, ulg'aymoq, voyaga yetmoq*; 5) ravish sinonimlar: *tez, chaqqon, ildam*; 6) aralash sinonimlar: *bash, a'lo, muvaffaqiyatli* (son va sifat turkumlari asosida); 7) ko'makchi sinonimlar: *kabi, singari*; 8) bog'lovchi sinonimlar: *ammo, lekin, biroq*; 9) modal so'zli sinonimlar: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz*.

Xullas, sinonimlar tilning lug'aviy boyligini, ko'rkamligini belgilovchi vositalardan biri bo'lib, ular nutq jarayonida o'rinsiz takrordan, uslubiy g'alizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

7-§. Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom so'zidan olingan bo'lib) o'zaro zid tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. So'zlarning zid ma'noligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lug'aviy) antonimlar deyiladi. Masalan: *oq - qora, kun - tun*. Antonimlar ham odatda bir so'z turkumi doirasida yuzaga keladi va zid ma'nolilik, odatda, faqat ikkita so'z doirasida sodir bo'ladi: *uzun - qisqa* (sifat), *kelmoq - ketmoq* (fe'l) kabi. Antonimlar bir xil va har xil o'zakli so'zlardan ham tarkib topishi mumkin. O'zakdosh so'zlarning antonimligi, asosan, zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimchalar vositasida yuzaga keladi: **suvli - suvsiz**, **xabardor - bexabar** kabi. Har xil o'zakli so'zlardan tarkib topgan antonimlar esa tub shaklda bo'ladi: *katta - kichik, rost - yolg'on*.

Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *og'ir yuk - yengil yuk, og'ir masala - oson masala* kabi.

Bir so'z o'zaro sinonim so'zlar bilan yoki o'zaro sinonim so'zlar boshqa sinonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, *xafa* so'zi *xursand, shod xushnud* kabi so'zlar bilan o'zaro antonim munosabatga kirisha oladi.

Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, o'rin, payt ifodolovchi so'zlarda ko'p bo'lib, aniq tushuncha ifodalaydigan lug'aviy birliklarda kam uchraydi. Bu hol antonimlarning asosan belgi, xususiyat negizida (sifat va ravishlarda) paydo bo'lishidan darak beradi. Antonimlarga so'z turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin: 1) ot antonimlar: ota-ona, yigit-qiz, kelin-kuyov; 2) sifat antonimlar: shirin-achchiq, katta-kichik, baland-past; 3) fe'l antonimlar: kulmoq-yig'lamoq, turmoq-o'tirmoq; 4) ravish antonimlar: uzoq-yaqin, oz-ko'p, sekin-tez; 5) ba'zan nutqda baho me'zoni bo'lgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega bo'ladi.

Antonimlar nutqda juft holda qo'llanilib, ma'no ko'chgan holda yangi tushuncha ifodalash vositasi bo'ladi. Masalan: *bordi - keldi, keldi - ketdi, yaxshi - yomon, oq - qora* kabi antonimik juftliklar aslida fe'l va sifatlar bo'lib, nutq jarayonida otga ko'chishi mumkin: *bordi-keldi uzildi, keldi-ketdi ko'p bo'ldi, oq-qorani tanigan* kabi.

Antonimlar asosida anglashilgan ma'no zidligi kuchli va kuchsizligi bilan ham farqlanadi. Masalan, *oq-qora, issiq-sovuq* kabi belgi anglatuvchi so'zlarga nisbatan *ota-ona, chol-kampir* singari nom bildiruvchi so'zlarda ma'no zidligi kuchsizroqdir. Shunga ko'ra ularni *sof* va *yarim antonimlar* sifatida ajratish mumkin. Bulardan tashqari, muayyan matndagina o'zaro zidlik kasb etuvchi o't (olov)-suv, it-mushuk, mushuk-sichqon kabi *matniy antonimlar* ham mavjud.

Zidlik munosabati faqat so'zlar doirasida mavjud bo'lmay, so'z bilan iboralar o'rtasida ham uchraydi: *qo'rqqoq-yuragida yoli bor, botir-chumchuq pirr*

etsa, yuragi shirr etadigan kabilar shular jumlasidandir. Budnay antonimlar *leksik-fraziologik antonimlar* deyiladi.

Antonimlar tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri bo'lib, badiiy ijodda tazod san'atini vujudga keltiradi.

2.1. Ma'nodosh so'zlar yuzasidan noan'anaviy darslar joriy etish

Biz bolani ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga o'rgatmas ekanmiz, mustaqil O'zbekistonning «o'ziga xos, o'ziga mos» yo'ldan borishiga sabab bo'ladigan, milliy urf-odatlarimiz va milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalanayotgan yoshlarimizga to'g'ri ta'lim-tarbiya bera olmaymiz. Bu narsalarni eng avvalo, har bir pedagogning ish rejasida, dasturlarida o'z aksini topishi lozim.

Ona tili darslari oldiga qo'yiladigan vazifalar va ularni amalga oshirish yo'llari, har qanday mukammal dastur asosida yaratilgan takomillashgan darslik, samarador usullar bilan o'quvchilar ongiga singdirilgandagina kutilgan natija berishi mumkin. Hozirgi zamon talabi darajasida dars o'tish uchun o'qituvchilarga quyidagi omillar asos bo'lmog'i lozim.

1. Didaktika va tarbiya nazariyasi bilan puxta qurollanish;
2. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish;
3. O'z fani bo'yicha yangiliklardan boxabar bo'lish;
4. Dars o'tishning noan'anaviy usullarini amaliyotda qo'llash;
5. O'quvchilarning bilimi, malakasi va ko'nikmalariga mos tarzda ta'lim mazmunini yangilash;
6. O'qitishda komp'yuterlarni joriy etish;
7. Nutqiy jihatdan barkamol bo'lish, ishontirish, isbotlash, malakalarini egallash.

Ona tili darslarida muammoli vaziyat yaratishning usullari xilma-xildir. Biz ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalari va shaxsiy tajribalarimizga asoslanib, ona tilidan muammoli vaziyat yaratishning quyidagi usullarini tavsiya qilamiz:

1. Tilga oid dalillarni tahlil qilish asosida muammoli vaziyat yaratish.
2. Til materiallarini sintez qilish asosida ham muammoli vaziyat yaratish mumkin.
3. Til faktlarini qarama-qarshi qo'yish va taqqoslash orqali muammoli vaziyat yaratish.
4. Innovatsion texnologiyalardan foydalanib, muammoli vaziyat yaratish.
5. Til materiallariga ayrim o'zgartirishlar kiritishni talab qilish orqali muammoli vaziyat yaratish.
6. Tillarni taqqoslash yo'li bilan ham muammoli vaziyat yaratsa bo'ladi.

Muammoli vaziyat yaratishda til materialining murakkablik darajasini hisobga olish nihoyatda zarur. Chunki o'qituvchi til materialining murakkablik darajasidan kelib chiqib, muammoli vaziyat yaratishning usulini tanlaydi.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanish dars samaradorligini oshiruvchi vositadir. Bu ta'lim talabalarning bilimlarini mustaqil egallashga undovchi o'qitishning muammoli uslubidir. Ta'limning ushbu turiga muvofiq talabalar bilan munozaralar, didaktik o'yinlar maxsus ijodiy topshiriqlar o'tqaziladi.

Yangi pedagogik texnologiyalarga muvofiq talaba ona tili materiallarini tayyor holda o'zlashtirmay, uni izlashi, ijodiy faoliyat ko'rsatishi zarur.

Yurtboshimiz «O'zbekiston yuksak darajada taraqqiy etgan iqtisodi bilangina emas, balki bilimdon, ma'naviy jihatdan etuk farzandlari bilan ham jahonni qoyil qoldirishi lozim» deb aytgan gaplari ta'lim-tarbiya jarayoni uchun juda muhimdir. Prezidentimiz ana shu yuksak va ulug'vor vazifani muvaffaqiyatli hal etishda xalqning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo'lmish O'zbek tilini rivojlantirish, bu tilning davlat maqomini izchil va to'liq ro'yobga chiqarish lozimligini alohida ta'kidlab o'tgan.

Tildagi so'zlarning jami uning leksikasini, ya'ni lug'at boyligini tashkil etadi. Leksikologiya (yunoncha lexikos - lug'atga oid va logos - ta'limot) tilshunoslikning lug'aviy birliklar tarkibini tekshiradigan bo'limidir.

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiyliklarga ega. Ular quyidagilarda koʻzga tashlanadi: 1) tildagi soʻzlar muayyan maʼno ifodalash xususiyatiga ega boʻladi. Soʻzning maʼno xususiyatlari leksikologiyaning semosiologiya boʻlimida oʻrganiladi; 2) har qaday tilning taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan oʻzgarishlar avvalo uning leksikasida oʻz aksini topadi. Chunki til jamiyat taraqqiyoti davomida yangi-yangi soʻzlar hisobiga boyib boradi, ayni paytda baʼzi soʻzlar eskiradi va isteʼmoldan chiqadi; 3) tilning lugʻat tarkbidagi soʻzlar isteʼmol darajasiga koʻra chegaralangan yoki chegaralanmaganligi bilan ham farqlanadi. Xususan, baʼzi soʻzlar umumxalq isteʼmolida boʻlsa (*ota, ona, yurmoq, men, sen*), ayrim soʻzlaning isteʼmol darajasi chegaralangan boʻladi. Masalan, shevaga oid soʻzlarning hududiy chegaralanishi, shular jumlasidandir; 4) soʻzlar nutq uslubiga boʻlgan munosabatiga koʻra ham farqlanadi. Jumladan, baʼzi soʻzlar uslubiy betaraf boʻlsa, baʼzilari esa nutq uslubining maʼlum turiga mansubligi bilan farqlanadi; 5) har bir soʻz tovush qiyofasi va maʼnoga, yaʼni shakl va mazmunga ega. Shunga koʻra, soʻzlar omonim, paronim, sinonim, antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tilning eng muhim birliklaridan boʻlgan soʻzlarga xos bu umumiyliklar leksikologiyaning asosiy tekshirish obʼyektidir.

Soʻz tilning muhim unsurlaridan biri boʻlib, maʼlum maʼno doirasida birlashgan tovush va tovushlar majmuidan tashkil topadi. Biroq har qanday tovushlar birligi soʻz yoki uning maʼnosini shakllantira olmaydi. Masalan, *olma* soʻzidagi tovushlar birligi meva tushunchasini ifodalagan holda, shu soʻzdagi tovushlarning *mloa, oalm* shaklidagi yigʻindisi hech qanday maʼnoga ega emas. Ayni paytda, tovushlarning bunday birligini soʻz deyish ham mumkin emas. Shunday ekan, har qanday tovush va tovushlar yigʻindisi maʼno ifodalovchi vosita sifatida emas, maʼno tovush va tovushlar majmuyini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga egadir. Muayyan maʼnoning tovush yoki tovushlar birligi vositasida belgilanishi esa soʻzni shakllantiradi. Soʻzning tovush tarkibida oʻzgarish yuz bersa ham baʼzan maʼno saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa

birdaniga emas, tilning uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y beradi. Masalan *o'grat-o'rgat*, *yog'mir-yomg'ir*, *qo'nshi-qo'shni* kabi so'zlar tarkibidagi metateza hodisasi ana shunday uzoq asrlik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Biroq bunday tarixiy o'zgarish so'z ma'nosining yo'qolishiga olib kelmaydi. Ba'zan bunday tarixiy o'zgarishlar tilda yangi ma'no tashuvchi belgining, ya'ni yangi so'zning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin. Jumladan, *arch*, *yoy*, *ko'r* so'zlari tarkibida yuz bergan tarixiy fonetik o'zgarishlar tufayli, mazkur so'zlarda o'ziga xos ma'no parchalanishi yuz bergan va ularning har biri hozirgi tilda alohida tushuncha ifodalovchi so'zlar sifatida shakllangan: *arch-art*, *yoy-yoz*, *ko'r-ko'z*. Bundan tashqari tilda shunday so'zlar ham borki, ular fonetik tarkibiga ko'ra bir xil (omonim), biroq ma'no jihatdan har xil. Bunday so'zlarda yashiringan ma'no faqat nutq jarayonida, ya'ni boshqa so'zlar qurshovidagina anglashiladi.

So'zning ikkinchi muhim belgisi uning ma'no ifoda etish va saqlash xususiyati orqali namoyon bo'ladi. Lekin ular ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Chunki so'z ifodalaydigan ma'no eng umumiy xususiyati bilan ham turli tiplarga bo'linadi. Jumladan, ayrim so'zlar obyektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, qiymat, harakat kabilarni, ba'zilari esa so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka munosabatini bildiradi, ba'zan esa faqat grammatik ma'no ifodalaydi. Biroq ular qanday ma'no ifodalashidan qat'iy nazar, so'z hisoblanadi.

So'zning obyektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilari haqidagi ma'lumoti leksik ma'no deyiladi. Masalan, *anor*, *tosh* so'zlarining narsa haqida ma'lumot berishi, *qattiq*, *shirin* so'zlarining belgi haqida ma'lumot berishi shular jumlasidandir. Demak, so'z borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarning atamasi – nomi bo'lishi yoki aksincha bunday xususiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi so'zlar turkumlariga ajratiladi. Tildagi mustaqil so'zlargina leksik(lug'aviy) ma'noga ega bo'ladi va ular leksikologiyaning asosiy o'rganish manbai hisoblanadi. So'zning borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni atash, nomlash xususiyati esa uning nominativ funksiyasi deyiladi.

Tildagi soʻzlar bir va birdan ortiq maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Bir maʼnolilik hodisasi monosemiya, koʻp maʼnolilik hodisasi esa polisemiya deb yuritiladi. Masalan, *marmar*, *gʻoya*, *xulosa*, *taassurot* kabi soʻzlar va ilm - fan sohalariga doir atamalar bir maʼnoli soʻzlardir. Oʻz va koʻchma maʼnolari tufayli ikki yoki undan ortiq maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar esa koʻp maʼnoli (polisemantik) soʻzlar deyiladi. Masalan: *etak - choponning etagi*, *togʻning etagi*.

Tilshunoslikda soʻzning koʻp maʼnolilik xususiyatini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki koʻp maʼnoli soʻzlar turli usullar vositasida maʼno koʻchishi orqali oʻz maʼnosidan boshqa maʼnolar ifodalagan holda tilning ifoda imkoniyatlarini boyishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, koʻp maʼnoli soʻzlar oʻz maʼnosidan tashqari koʻchma maʼnolarga ham ega boʻladi. Soʻzning nutqdan tashqarida, yaʼni tilda ifodalagan maʼnosi oʻz maʼnosi deb ataladi. Masalan, *koʻz*, *etak* soʻzlari yakka holda ishlatilganda uning asl, yaʼni oʻz maʼnosi anglashiladi.

Soʻzning gap ichida, yaʼni nutqdagi oʻz maʼnosidan boshqacharoq mazmun ifodalashi uning koʻchma maʼnosi deb yuritiladi. Masalan, *ishning koʻzi*, *togʻning etagi* kabi birikmalar tarkibida koʻz va etak soʻzlari koʻchma maʼnoda qoʻllangan.

Soʻzning maʼno koʻchish usullari ham soʻzlarning maʼnolarini oʻrgatishda muhimdir. Oʻzbek tilida polisemantik soʻzlar maʼno koʻchishning toʻrt xil usuli mavjud: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinekdoxa; 4) vazifadoshlik.

Metafora (yunoncha «koʻchirma» soʻzidan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi oʻzaro oʻxshashligi boʻlgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga koʻchishidir. Masalan: *U tarozining ikki pallasini koʻzdan kechirdi* (I.Rahim). *Yormat tarvuzni kesdi. Bir pallasini oʻzi olib, ikkinchi pallasini Yoʻlchi va Oʻroz oldiga qoʻydi* (Oybek). Birinchi misoldagi *palla* soʻzining oʻz maʼnosi taroziga nisbatan qoʻllaniladi. Uning tashqi koʻrinishiga koʻra oʻxshashligi ikkinchi misolda tarvuz boʻlaklariga nisbatan ham qoʻllanishga sabab boʻlgan.

Metafora asosida nom koʻchish aniq narsalar doirasida boʻlganda ular oʻrtasidagi oʻxshashlikni ilgʻash uncha qiyin boʻlmaydi. Mavhum narsalar

doirasida esa bu bir oz qiyin kechadi: *Bir qarichlikdan dutorni sevaman. Bir qo'shni kelinchakdan o'rgangan edim* (Oybek). *Yigit yalt etib qo'shni dalaga qaradi, u yerda xotin-xalajlar, bola-chaqalar chuvillashib paxta terishayotgan edi* (M.Ismoiliy).

Metafora asosida nom ko'chish birgina narsa nomi bo'lgan otlarga daxldor bo'lmay, boshqa turkumga mansub so'zlarda ham uchraydi. Masalan: *taqir cho'l-taqir bosh, taqir sholcha; o'tkir pichoq-o'tkir hid, o'tkir odam* kabi sifatlar; *dalalarda qushlar uchadi – uning jahldan lablari pir-pir uchardi* kabi fe'llarda ham metafora asosida ma'no ko'chishi uchraydi.

Metonimiya (yunoncha «qayta nomlash», «nomini almashtirish») narsa yoki hodisalarning makon va zamonda o'zaro bog'liqligi, doimiy aloqadorligi asosida birining nomi ikkinchisiga ko'chishidir. Bunda narsa, harakat va belgi o'rtasidagi o'zaro o'xshashlik emas, balki doimiy aloqadorlikning mavjudligi birining nomini aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Metonimiya asosida nom ko'chishda narsalar (otlar) o'rtasidagi quyidagicha uzviy aloqadorliklar asos bo'lishi mumkin: 1) narsa yasalgan materialning umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *Moyi tugab piligi so'xta bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi* (S.Ahmad). *Sochini mayda o'rib uchiga pilik taqqan edi* (S.Ahmad); 2) narsalarning o'ziga xos harakat-holati, xususiyati jihatdan umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *bashik-maktab ta'lim va tarbiya beshigidir, qaldirg'och - litseyimiz qaldirg'ochlari*; 3) o'rinning unda joylashgan narsa bilan doimiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *kosa, qoshiq, tovoq-ovqat, zal-zal kulib yubordi, sinf-sinf oyoqqa qalqdi* ma'nolarida ishlatiladi; 4) harakat-hodisaning nomi shu harakat-hodisaning bajarilgan vaqtiga ko'chiriladi: *Machitdan shom azoni eshitildi...*(Sh.Toshmatov). *Azonga yaqin bir iloj qilib qochibdi* (P.Tursun); 5) narsaning nomi shu narsaga xos bo'lgan belgi aloqadorligi asosida ko'chadi: *tulki-ayyor, mug'ombir odam, iflos-betayin, jirkanch kishi*; 6)

harakat, o'yin obyekti shu o'yinning nomi sifatida ko'chadi: **uloq-uloq chopmoq** va boshqalar.

Sifat va fe'l turkumiga mansub so'zlar doirasida ham metonimiya hodisasi mavjud bo'lib, ularda ko'chma ma'no belgining yoki harakatning aloqadorligiga asoslanadi. Masalan: **qisqa yo'l** - *qisqa nutq, qisqa ovoq, beg'ubor osmon-beg'ubor odam, beg'ubor ko'ngil*; **bola boqmoq**-*kishini hunar boqadi, bog'ni boqsang bog' bo'lur*.

Sinekdoxa narsa va hodisaning nomi bilan uning qismini atash yoki qismining nomi bilan shu qism mansub bo'lgan butunni atash orqali yangi ma'no hosil qilish usulidir. Masalan: *Tirnoq* so'zining *farzand* ma'nosida ishlatilishi (*U tirnoqqa zor edi*) qism nomi bilan butunni ifodalashnidir. *Qo'l* so'zi bilan uning bir qismini, ya'ni barmoqning atalishi esa (*Qo'lga uzuk taqdi*) butun nomi bilan qismning nomlanishidir. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning quyidagi gaplardagi ma'nolariga e'tibor bering: *Rux samovar. Egamberdi, Sen darrov o't sol!* (A.Qodiriy) *Mirzo kechqurun samovarga chiqdi, ikkita choy ichdi* (A.Qahhor). *Devorlarda Tamara o'z qo'li bilan tikkan kashtalar osilgan edi* (M.Muhammedov). *U yenglariga chiroyli qizil kashtalar tikilgan ukraincha oq shoyi kofta kiygan edi* (P.Tursun).

Vazifadoshlik narsa va hodisalarning bajaradigan vazifasidagi birlik, o'xshashlik asosida nom ko'chishidir. Masalan, *chiroq* so'zi o'tmishda moy shimdirilgan pilik yordamida yorug'lik beruvchi moslamani anglatgan. Hozirda esa elektor yoritgichlar ham chiroq deb yuritiladi. Yoki tarixan qamish yoki patdan yasalgan yozuv quroli qalam deb atalgan. Hozir esa grafitli maxsus yasalgan yozuv quroli ham shu nom bilan yuritiladi. *Vazifadoshlik* asosida nom ko'chish so'zning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgani uchun ma'no ko'chishning boshqa usullariga nisbatan ancha kam uchraydi.

Ko'p ma'noli so'zlarning yuzaga kelishida polisemantik so'z va yasovchi affikslarning ham alohida o'rni bor. Masalan, *tuzsiz taom, tuzsiz gap* birikmalari tarkibidagi *-siz* ko'p ma'noli affiksi va o'zak birligi ko'p ma'noli so'zning yuzaga

kelishida muhim rol o'ynagan. Polisemantik so'zlar, qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu ma'nolar o'zaro bog'langan bo'ladi. Agar ular o'rtasidagi ma'no bog'liqlik davrlar o'tishi bilan uzilib qolsa, u holda bunday so'zlar o'zaro omonimga aylanadi. Masalan, *gap*-fikir, mulohaza; *gap*-tengdoshlar, hamkasblar yig'ini, ziyofati; *ko'k*-rang, *ko'k*-osmon kabilar. Keltirilgan misollarda ma'no bog'liqlikni ilg'ab olish ancha qiyin. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, polisemantik so'zlar bir xil fonetik qobiqqa ega bo'lgan so'zlar takrori nuqtai nazaridan omonimlarga o'xshasa ham, ko'p ma'nolilik, avvalo bir turkum doirasida yuzaga kelishi, ular qancha ma'noga ega bo'lmasin, o'zaro bog'liq bo'lishi bilan omonimlardan farqlanadi. Ko'p ma'noli so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari, odatda, izohli lug'atlarda, shakldosh so'zlar esa omonim so'zlarning izohli lug'atida beriladi.

2.3. Ma'nodosh so'zlarni o'rgatish bo'yicha noan'anaviy dars namunalari

Mustaqil O'zbekistonimizda qator sohalar rivojlanib, tafaqqiy etib bormoqda. Shu jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" asosida o'tkazilayotgan islohotlar ta'lim-tarbiya va o'qitish usullarini bugungi talablar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Har qanday jamiyat o'z kelajagi bo'lgan farzandlarini jamiyat taraqqiyotiga, uning gullab yashnashiga o'z hissasini qo'shadigan munosib fuqarolar bo'lib kamol topishlarida ota-onalar bilan birgalikda ularga ta'lim-tarbiya berayotgan fidoyi o'qituvchilarning ham hissasi bor deb bilaman.

Hozirgi davrda o'qituvchisi o'ta bilimli, izlanuvchan va o'quvchilarni o'z faniga qiziqтира oladigan darajada, yuqoridagi islohotlarga amal qilgan holda, bir-biriga o'xshamagan rang-barang dars o'ta olishi o'quvchilarga bilim berayotganda interfaol usullaridan darsning qaysi bosqichida qanday turidan foydalana olishi kerakligini bilishi lozim. Hozirgi kunda o'z burchini chuqur his qilgan o'qituvchilar soni kundan-kunga ortib bormoqda. Mana shunday o'qituvchilar safidan respublikamizning turli shahar va tumanlaridan yetishib chiqayotgan

umumta'lim maktablarining ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari katta o'rin egallagan. Bu o'qituvchilar mana bir necha yillardan beri o'zlari istiqomat qilayotgan shahar va tumanlaridagi maktablarda yoshlarga o'zi sevgan fani ona tili va adabiyot fanidan dars berib kelishmoqda.

Mazkur o'qituvchilar bugungi kunda "Ona tili va adabiyot darslarida interfaol usullarni qo'llash samaradorligi" muammosini o'rganib, sho'ba yig'ilishlarida o'z ma'ruzalari bilan qatnashib kelishayapti. Ular darslarida muammolarga nisbatan maqsad va vazifalarni tanlay olishadi. Mavzuni o'tishda uning ilmiyligiga, tarbiyaviy mohiyatiga katta e'tibor beradilar. Natijada o'qituvchi yutuq va samaradorlikka erishadi. Dars jarayonida ular yangi pedagogik texnologiyaning barcha usullaridan samarali foydalanadi. Shuningdek, shahar, tuman gazeta va jurnallarida o'z maqolalari bilan qatnashib turishadi. Ularning turli mavzulardagi ilmiy, metodik mulohazalari, tavsiya va takliflari jamoatchilik tomonidan iliq kutib olinmoqda. Umuman olganda, ijodkor o'qituvchi tinimsiz izlanishda bo'lishi, o'quvchilar bilimi, savodxonligi, ko'nikma va malakalarining oshishida samarali mehnat qilishi zamon talabidir.

Shu kabi ilg'or o'qituvchilar fikr-mulohazalariga tayangan holda ma'nodosh so'zlarni o'rgatish bo'yicha ayrim noan'anaviy dars namunalarini keltirib o'tamiz.

1-dars.

Mavzu: Sifatlovchi-aniqlovchi.

Dars maqsadi: - o'quvchilarga sifatlovchi aniqlovchi mavzusida tushuncha berish.

- o'quvchilarni yatanga muhabbat ruhida tarbiyalash.

- o'quvchilarning mustaqil fikrlashlari, og'zaki va . yozma nutqini rivojlantirish.

Dars tipi: - umumlashtiruvchi takrorlash.

Dars turi: - tanlov

Dars materiallari va jihozlari: Mavzuga doir ko'rgazmali qurollar, 5-sinf ona tili darsligi, tarqatma materiallar, tabiat manzaralari tasvirlangan suratlar.

I-darsni tashkil qilish.

I-topshiriq.

O'quvchilar qo'llarini ko'ksiga qo'yib, O'zbekiston Respublikasining Davlat Madhiyasini kuylaydilar.

Madhiya: A. Oripov so'zi, M. Burhonov musiqasi.

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt najot. Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh mehribon! Yashnagay to abad ilmu-fan ijod. Shunhrating porlasin toki bor jahon!

Naqorat.

Shundan so'ng sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linadi. (Har bir guruh yana bir marta eslatiladi:)

“Istiqlol-I guruh, “Xumo”- II guruh, “Do'stlik’-III guruh - deb nomlanadi.

Yurtdoshim, bu go'zal bog'ingga bir nihol qada,

Bu nifol nomini qo'zallik ata.

Sendan farzandingga yaxshi bog' qolsin,

Bu bog'ing “Vatan” degan nom olsin, ey, do'st.

Topshiriq: Ushbu she'rdagi aniqlovchilarni toping.

I guruh: bu go'zal-bu (qaysi?)

II guruh: yaxshi (qanday?)

III guruh: bu nihol - bu (qaysi?) aniqlovchi bo'lib kelgan.

Topshiriq: Shu so'zlar yordamida 1 tadan og'zaki gap tuzing.

I guruh: Bu (qaysi?) go'zal diyorumiz gullabyashnasin!

II guruh: Yaxshi (qanday?) inson yurt tuzar- yomon inson yurt buzar.

III guruh: Bu (qaysi?) niholni otqazdingmi, Azamat?

(Quruhlar rag'batlantiriladi)

II-topshiriq:

154-mashq. (Mashq shartiga amal qilib bajariladi)

Mashq shartiga ko'ra sabr, bilim, mehr so'zlari ishtirokida gaplar tuzing.

Ularda aniqlovchilardan foydalaning. Nag uchchala guruhdan bittadan o'quvchi

yozuv doskasiga mashq shartiga ko'ra 1-2 tadan gap yozadi va o'qituvchi yordamida tahlil qiladilar. I-guruh: - Biziabrli (qanday?) bo'lishimiz kerak.

Ot-sifat

II-guruh: - bilimli kishi xor bo'lmas.

Fe' 1-ot-sifat

III-guruh: -tabiatga, atrof-muhitga mehrli bo'laylik! Ot-sifat

Eng topqirlar guruhini aniqlash uchun o'qituvchi shunday savolni o'rta tashlaydi: 1) Aniqlovchi, deganda nimani tushunasiz? Misol keltira olasizmi? "Do'stlik" guruhi a'zolari hozirjavoblik bilan javob berishdi.

Hokim bo'lakdan anglashilgan narsaning qandayligini, kimga yoki nimaga qarashli ekanligini bildirib, qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechta? kimning nimaning? so'roqlariga javob bo'luvchi gap bo'lagiga aniqlovchi deyiladi.

1-o'quvchi:

Misol: Ali - qanoatli (qanday?) bola

2-o'quvchi: Vali - qanoatsiz (qanday?) bola.

III. o'quvchi: Bekzod -intizomli (qanday?) o'quvchi.

- «Xumo» guruhi:

1-o'quvchi: Men chiroyli (qanday?) ko'ylak tikdim.

2-o'quvchi: men kelajakda yaxshi chevar bo'laman.

3-o'quvchi: Don achchiq-ta'siri shirin.

4- o'quvchi: Men kelajakda yaxshi shifokor bo'laman.

O'quvchi: "Qanday?" so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar orqli so'z birikmalari tuzing.

- "Istiqlol" guruhi:

Qizil olma, chiroyli gul, oppoqparda, qadrlil ota-ona, hurmatli do'st.

O'qituvchi: o'quvchilar, siz keltirgan misollarda sifatlovchi-aniqlovchi ham bor ekan.

Qizil olma, oppoq parda, chiroyli gul-narsaning belgisini bildirib kelyapti, shuning uchun bu sifatlovchi-aniqlovchidir.

O'quvchi: Aniqlovchi ishtirok etgan hikmatli so'z ayting.

“Do'stlik” guruhi: Odobli bola-elga manzur.

O'qituvchi tomonidan guruhlarining bilimlari nazorat qilib boriladi va darsda aktiv ishtirok etgan o'quvchilar baholanib boriladi. (Baholar ramziy belgilar bilan ifodalanadi).

“5” baho-nok,

“4” baho-anor,

“3” baho-olma - bilan shakllaridir.

(Mavzu shu baholar orqali boshqa fanga bog'lanadi)

II-yangi mavzuning bayoni

O'qituvchi sifatlovchi-aniqlovchiga doir ko'rgazmani doskaga iladi.

1. Kelajakda Vatanimning sodiq farzandi bo'lishiga harakat qilaman.
2. Sinfimizda a'lochi o'quvchilar ko'p
3. Vatanimiz tinchligi va osoyishtaligini yovuz (qanday?) niyati kimsalardan asraylik!

O'quvchilar yuqoridagi gaplarni daftarlariga ko'chirm oladilar.

O'qituvchi yangi mavzuni quyidagicha bayon etadi:

Hokim bo'lakdan anglashilgan narsaning belgisini bildirib, “qanday?”
“qanaqa?”

“Qaysi?”, “qancha?” so'roqlariga javob bo'lgan aniqlovchiga sifatlovchi - aniqlovchi deyiladi.

Misol: Birsoatlik yaxshi (qanday?) dars: yirik (qanday?) bir asardir.

Sifatlovchi-aniqlovchiga doir topshiriq va mashqlar bajarish.

O'qituvchi sinfdagi bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga darslikdagi 1 va 2-topshiriqlarni tarqatma materiallar orqali bo'lib beradi.

1-o'quvchiga. Tarqatma N1

Nuqtalar o'raiga quyida berilgan so'zlarning sifatlovchi-aniqlovchilarini topib yozing.

gul,olma.

2-o'quvchiga. Tarqatma N 2 .

Nuqtalar o'rniga sifatlovchi-larni topib yozing.

...uy, ...ko'cha.

3-o'quvchiga. Tarqatma N 3

Odobli....

Quyida berilgan kataklarni qanday? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarning sifatlovchi-aniqlovchilarini topib yozing.

Guruhlarga topshiriq:

I-guruhga: 155-mashqni bajarish topshiriladi

II-guruhga: 156-mashqni bajarish topshiriladi

III-guruhga: 157-mashqni bajarish topshiriladi

Guruhlar jovobi:

“Istiqlol” guruhi: 155-mashq (og'zaki)

Matnni o'qing: mavzuni so'zlab berishga tayyorlaning. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qanday so'roqqa javob berishini aniqlang.

Uzoq (qancha?), bu (qaysi?), jiddiy (qanday?); bepoyon (qanday?), serunum (qanday?), beg'ubor g'qanday?), musaffo (qanday?) (Topshiriqni bajargan o'quvchilar baholanadi).

“Xumo” guruhi: 456-mashq.

Hayvonlar, qushlar hamda o'smiliklar dunyosiga munosabatingizni ifodalab bir nechta gap tuzing.

Ularda sifat, son, olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi, aniqlovchilarni qo'llang. O'sha (qaysi?) tabiat manzarasi ko'z oldimdan ketmaydi. Qirlarda qip-qizil (qanday?) lolalar ochilgan. Rahimjon oyisiga bir dasta (qancha?) lola berdi.

“Do'sflik” guruhi: 157-mashq:

Sifatlovchi-aniqlovchilarni topib, izohlang.

Uzoq, bulutli, nam, sovuq, tez-tez, bu, qattiq, yomg'irli, iliq.

O'qituvchi yana topqirlar uchun o'rtaga savol tashlaydi.

Savol: Ekologiya deganda nimani tushunasiz.

Javob: Ekologiya-bu “eko”-uy, atrof, muhit, “logos»-fan. Ya’ni, atrof-muhit haqidagi fan.

Savol: Ekologik tarbiya nima.

Javob: Bolani atrof-muhit, tiriklikka, bir-biriga mehrlil qilib tarbiyalash ekologik tarbiyadir.

Savol: Ekologiyani buzmaslik uchun nimalar qilish kerak.

Javob: Tevarak-atrof toza, ozoda bo’lsa ekologiya yaxshi bo’ladi.

Lug‘at diktant

Odobli, yoqimli, qanoatli, beg‘ubor, serunum, musaffo aqlli, bulutli, iliq, sovuq. (10 taso’z)

O’qituvchi: -Lug‘at diktantidan sifatlovchi-aniqlovchilarni toping va ostiga chizing.

O’qituvchi o’quvchilarga bir necha savol bilan murojaat qiladi va yangi mavzuni xulosalaydi.

Dars yakunidan oldin o’qituvchi guruhlar o’rni va darsda faol qatnashgan o’quvchilarni baholaydi va ramziy belgilarni tarqatadi.

(Eng yaxshi guruh qatnashchisiga ramziy belgilar-nok, anor, olma rasmi sovg‘a tariqasida beradi)

Uyga vazifa:

Tabiat manzarasini tasvirlab matn yaratish va sifatlovchi-aniqlovchi gapda qatnashtirish kuzatiladi.

2-dars.

Mavzu. “Leksikologiya” bo’limi bo’yicha mustahkamlash darsi

Darsning maqsadi: - o’qituvchilarning leksikologiya bo’limi bo’yicha olgan bilim, malaka va ko’nikmalarini mustahkamlash.

o’quvchilarni ona yurt, tabiatga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash

o’quvchilarning savodxonligini oshirish ularni, tog‘ri va chiroyli yozishga ularni o’rgatish, yozma nutqini o’stirish.

Oslub: Musobaqa.

Fihoz: rasmlar, tarqatma savollar, boshqotinna.

DTS talablari: takrorlash; savol va topshiriqlar ustida ishlash.

Darsrejasi:

1. Leksikologiya bo'limi bizga nimani o'rgatadi?

2. Ma'nodosh so'z haqida ma'lumotbering.

3. Shakldosh so'zlar haqida nimani bilasiz?

4. Zidma'noli so'zlar haqida o'quchilar fikri.

1-Darsning borishi: Dars "Leksikologiya bo'limiga sayohat" o'yini tarzida o'tkaziladi. O'qituvchi ishtirokchilarni 4 guruhga ajratadi. (Barcha savol, boshqotirma, grammatik o'yinlar oldindan tayyorlab qo'yiladi)

1-topshiriq: 1) Tilshunoslik fanining leksikologiya bo'limida nimalar o'rganiladi?

2) Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar haqida ma'lumot bering.

3) Olinma so'zlar haqida nimalarni bilasiz?

4) Tasviriy ifoda nima?

5) Shevaga xos so'zlarni qatnashtirib gaplar tuzing.

2-topshiriq: To'rtlikni o'qing. "Ot" so'zining qanday ma'nolarda kelayotganini tushuntiring. Har biriga bittadan gap tuzing.

Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,

Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.

Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa, chang chiqarmas, yaxshi ot. (Fozil Yo'ldosh og'li)

(Tuyuq janri, shakldosh so'zlardan foydalanilgan)

3-topshiriq:

Tush va qo'y soz'larini qatnashtirib, to'rtta gap tuzing. Bunda har bir so'z ikki gapda ishlatilib, 2xil ma'noni bildirsin.

4-topshiriq:

Sinf doskasi yoniga 2 o'quvchi chiqadi. Birinchi o'quvchi ijodiy ma'noga, ikkinchi o'quvchi salbiy ma'noga ega bo'taan iboralarga misol keltirshi kerak.

1-o'quvchi:

Tilidan bol tomadi

Boshi osmonga yetdi

2-o'quvchi:

Ilonning yog'ini yalagan

Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi.

5-topshiriq:

Quyidagi tasviriy ifodalarni daftaringizga ko'chirib yozing va ularga izoh bering.

Mo'yqalam sohibi-rassom Salomatlik posboni-Charm qa'lpoq ustasi-Hayotimiz qomusi-

(Aktiv qatnashdan o'quvchilar baholanadi) II. darsning asosiy qismi: "Ma'nodosh so'zlar" haqida ma'lumot bering.

1-topshiriq:

Quyidagi savol va topshiriqlarga javob bering.

1) Qanday so'zlar ma'nodosh so'zlar deyiladi?

2) «o'zning ma'nodoshlarini tushuntiring va ular ishtifokida gaplar tuzing.

3) Ma'nodosh so'zlardan foydalanishning biror ahamiyati bormi?

2-topshiriq:

514-mashq. "Xalq" so'zini uning ma'nodoshi bilan almashtiring

3-topshiriq: Quyidagi boshqotirmani yeching. Unda joylashtirilgan so'zlarning ma'nodoshlarini topib, ular ishtirokida gaplar tuzing.

UMUMIY XULOSALAR

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek diyorida ham yangilanish, rivojlanish davri boshlanib, ijtimoiy hayot umumjahon andozalariga mos taraqqiyot yo'nalishlariga jadal sur'atlar bilan kirib bormoqda. Xalq xo'jaligining barcha sohalari, shu jumladan, ta'lim sohasida ham ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq Prezidentimiz I.A.Karimov yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e'tibor bera boshladi. O'zbek tilining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi, «Davlat ta'lim standartlari»ning chop etilishi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Tilni tizimli o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, lug'at boyligini oshirish, o'zgarlar nutqini tinglay va anglay olish, fikrni aniq, ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl va mazmun uyg'unligiga erishish, o'quvchi - ta'lim - o'qituvchi munosabatlarini to'g'ri tashkil etish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

Ona tili o'qitishning asosiy maqsadi til imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli va unumli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy – ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy g'oyani, tarbiyani shakllantirish; o'quvchi shaxsini ma'naviy va zamonaviy rivojlantirish.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil deb e'lon qilingach, ijtimoiy hayotda tub o'zgarishlar, jamiyat hayotida keskin burilishlar yuzaga keldi. Garchi 1992-yildayoq «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun qabul qilinganiga qaramay ko'p o'tmasdan uning jamiyatdagi rivojlanishning talab va ehtiyojlariga mos kelmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Shuning uchun ham 1997-yilda yangi tahrirdagi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun yuzaga keldi. Ushbu Qonun ta'lim tizimida yuzaga kelgan yangiliklarning huquqiy asoslarini ko'rsatib berdi.

“Ta’lim to’g’risidagi”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, O‘zbekiston Respublikasining Qonunlar hamda Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’limni tashkil etish to’g’risida”gi 1998-yil 13-maydagi 203-sonli qarori ona tili o‘qitishning ijtimoiy – siyosiy va dasturiy asosi bo‘ldi.

Ona tilidan an’anaviy, noan’anaviy darslarni tashkil qilishda ta’lim vositalari alohida ahamiyatga ega. Bulardan darslik ta’limning eng muhim vositasi hisoblanadi. Hozirgi kunda umumta’lim maktablari amaliyotidagi «Ona tili» fani darsliklari ta’lim jarayoni subyekti – o‘quvchi. O‘quvchi bu jarayonning boshqaruvchisi prinsipida tuzilgan. Zero, ta’lim jarayoniga hozirgi davr taqozosi shuni talab qiladi.

Til sathlarini o‘rganishda o‘quvchilar bilimini oshirishning eng samarador usullaridan biri bu - so‘zlarning ma’no guruhlari ustida ishlashdir. So‘zning hosil bo‘lishi, talaffuzi, ma’nosi, imlosi va nutqda qo‘llanilishini o‘zaro chambarchas aloqadorlikda o‘rganish amaliy maqsadlarga xizmat qiladi. Yuqoridagi fikr-mulohazalar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

O‘quvchilar so‘z tarkibi bilan tanishib borish orqali so‘zning asosi xususida umumlashma tushuncha hosil qiladilar. Bu esa so‘z va uning ma’nolarini puxta o‘rganish uchun zamin hozirlaydi. Ayniqsa, nazariy bilimlar haqida ma’lumotga ega bo‘lib borishlari bilan birga o‘quvchilarda so‘z ustida ishlash imkoniyatlari ham kengayib boradi.

So‘zning ma’no jilolari nutqda namoyon bo‘lib, uni yuzaga keltiruvchi lisoniy asoslar bor. Bunday asoslar tilshunoslikda ma’nodoshlik, shakldoshlik, ziddoshlik nomlari ostida til hodisalari sifatida tadqiq etiladi. Ular nasriy va nazmiy nutqlarning go’zalligini ta’minlaydi.

Biz yuqoridagi lisoniy hodisalarning so‘zlar doirasida namoyon bo‘lishini ko‘rib o‘tdik. Bu hodisalar iboralar doirasida, ko‘makchilar doirasida, sintaktik

butunliklar doirasida ham yuzaga chiqishi mumkin. Lekin ular alohida tadqiqotni talab qilganligi uchun, biz faqat so'zlar munosabatini ko'rsatdik xolos.

Umuman, nutqiy go'zallik va teranlikni yuzaga keltiruvchi asoslar xilma-xil bo'lib, ular turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Ularning turlari va xususiyatlarini har bir inson bilishi hamda undan foydalanishi mumkin. Bu esa jamiyatimizning ma'naviy yuklasilishini ta'minlaydigan poydevoridir.

Ma'noning torayishi va kengayishiga dastlab, lingvistik asoslar, ikkilamchi tarzda ekstralingvistik asoslar ta'sir etadi. Lingvistik asoslarni butun leksik sistema hodisalari tashkil etadi. Ayniqsa metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, troplar, giperbola, polisemiya, monosemiya, okkozionalizm, konversiyalar kabi hodisalarning ta'siri orqali ma'noning o'zgarishi o'ziga xos tarzda kechadi. Shuni unutmaslik kerakki, ma'noning o'zgarishiga bir vaqtning o'zida ham lingvistik, ham ekstralingvistik asoslar ta'sir etadi.

O'quvchi leksik tahlil jarayonida so'zning lug'aviy ma'nolari haqida o'zi mustaqil fikr yuritadi. Shu so'zga ma'nodoshlarni o'zi izlaydi, iloji bo'lsa, boshqa tildagi tarjimasini topadi. Shu so'z ishtirok etgan gap quradi va matn yaratadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ravon, aniq, ta'sirchan uslub tuyg'usi tilning barcha sohalarini o'rganish jarayonida, til birliklarida (tovush, so'z, qo'shimcha, so'z birikmasi, gap kabi sintaktik qurilmalarda), so'zlarning ma'no va shakl munosabatlari asosidagi bog'lanishlarni taqqoslash zaminidagina shakllanadi. O'quvchi ongida ana shu xususiyatni tarkib toptirish barcha ona tili o'qituvchisining diqqat markazida bo'lishi lozim. Shuning uchun ona tili mashg'ulotlarining bosh maqsadi so'z boyligini oshirish va uni nutqda to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish, til bo'limlarini o'rganishni uslubiyat bilan bog'liq holda olib borish taqozo etiladi.

Xullas, sinonimlar tilning lug'aviy boyligini, ko'rkamligini belgilovchi vositalardan biri bo'lib, ular nutq jarayonida o'rinsiz takrordan, uslubiy g'alizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'quvchining nutqiy taraqqiyotida shakldosh so'zlarning har biriga ma'nodosh so'zlar tanlash, ular ishtirokida so'z birikmasi va gap tuzish, so'z o'yinlari tashkil qilish, tuyuqlar va hikmatli so'zlar, maqol va matallar ustida ishlash; turli izohli lug'atlardan foydalanib, so'z ma'nolarini sharhlash, xilma – xil iboralar, matnlar yaratish kabi amaliy ishlarni bajarish o'z samarasini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat. -T.: "O'zbekiston", 1992.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". -T.: "Ma'naviyat", 2008.
3. Karimov I.A. Yosh avlod – kelajagimiz poydevori. –Toshkent, 2007.
4. Abdurahmonov M. O'zbek tili o'qitish metodikasi. -Samarqand, 1969. – B.29. (grammatik razbor).
5. Akbarov N. "O'qituvchining pedagogik mahorati". Boshlang'ich ta'lim jurnali, 2-son. –Toshkent, 2007.
6. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent, 1985.
7. Bozorboyeva M. Fanlararo uzviylikni ta'minlash. Boshlang'ich ta'lim jurnali, 1-son. –Toshkent, 2005.
8. Fuzaylov S., Xudaybergenova N. Ona tili darsligi. 3-sinf uchun. –T.: "O'qituvchi", 2004.
9. Hojiyeva R. 4-sinfda so'z tarkibi mavzusini o'tish. To'plam. "Ona tili o'qitish samaradorligini oshirish". -T.: "O'qituvchi", 1973. –B.90-97
10. Ikromova R., G'ulomova X., Yuldashev Sh, Shodmonqulova D. Ona tili darsligi, 4-sinf uchun. –T.: "O'qituvchi", 2003.
11. Mahmudov M.I. Maktabda muammoli ta'limni tashkil qilish. –Toshkent, 1981, - B.15.
12. Mirzayev M. va boshqalar. O'zbek tili. T., 1978. –B.17-26.
13. Mirtojiyev M. O'zbek tilida polisemiya. Toshkent, 1975.
14. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. T., 1995.
15. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. NDA. T., 1996.

16. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. Toshkent, 1982.
17. Qilichev B. O'zbek tilida paronimiya. Toshkent, 1997.
18. Qosimova B., Fuzaylov S, Ne'matova A. Ona tili darsligi. 2-sinf uchun. –T.: “Cho‘lpon”, 2004.
19. Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi. Toshkent, 1977.
20. Roziqov O. O'zbek tilidan dars tiplari (metodik qo'llanma). -T.: “O'qituvchi”, 1976.
21. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. Toshkent, 1966.
22. Tolipova R. “Ta'lim jarayonida modulli texnologiya”. Boshlang'ich ta'lim jurnali, 3-son. –Toshkent, 2001.
23. To'xliyev B., Shamsiyeva B., Ziyadova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2006.
24. Ubayxo'jayeva R. “Ona tili darslarida noan'anaviylik”. Boshlang'ich ta'lim jurnali, 2-son. –Toshkent, 2005.
25. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. –T.: “Sharq”, 2010.
26. Yo'ldosheva N. “Mustaqil ta'lim va tafakkur”. Boshlang'ich ta'lim jurnali, 10-son. -Toshkent, 2006.
27. Ziyadova U. “O'quvchilarning so'z boyligini oshirish omillari”. “O'zbek tishunosligiga oid tadqiqotlar”. 6-son. -Toshkent, 1994.
28. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. 1997.
29. O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili to'g'risida”gi Qonuni. Til va adabiyot ta'limi, 1997. 1-son.
30. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. –T.: “O'qituvchi”, 1995.
- Mualliflar jamoasi. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981. –B.4-10.
31. G'afforov T., Shodmonov Y., G'ulomova X. Ona tili darligi. 1-sinf uchun. -Toshkent, 2005.
32. G'ulomov A. Ona tili o'qitish jarayonida aktivlik prinsipini amalga oshirishning nazariy asoslari. -Toshkent, “Fan”, 1989. –B.67.

33. G‘ulomov A., Ne‘matov H. “Induktiv”. O‘zbek tili dasturi. -T., 1992.
34. G‘ulomov A., Shukurov Sh. Ona tilidan o‘quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish. -Toshkent, “O‘qituvchi”,1989. –B.90.
35. G‘ulomov A., Ne‘matov H. Ona tili ta‘limi mazmuni. –Toshkent, 1995. –B.26.
36. G‘ulomov A., Qodirov M. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: «Universitet», 2001. -B. 29.
37. G‘ulomov Yo., Rasulov I., Rustamov H., Mirzahmedov B. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. -T.: “O‘qituvchi”. 1975.
38. Shokirov B., Mahkamov F. “O‘qitishning zamonaviy usullari”. Boshlang‘ich ta‘lim jurnali, 1-son. Toshkent, 2005.
39. G‘afforova T. va boshqalar. “Ona tili”. -T.: “O‘qituvchi”, 2001.
40. www.ziyonet.uz
41. www.ziyo.uz.com

MUNDARIJA

Asoslama.....	
Kirish.....	
I-bob. So'z ma'nolarining o'zgarishi hodisasi.....	
1.1. So'z ma'nolarining torayishi va kengayishi.....	
1.2. So'z ustida ishlash.....	
II bob. Ona tili darslarida ma'nodosh so'zlarni o'rgatish.....	
2.1 So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rganish.....	
2.2. Ma'nodosh so'zlar yuzasidan noan'anaviy darslar joriy etish.....	
2.3. Ma'nodosh so'zlarni o'rgatish bo'yicha noan'anaviy dars namunalari.....	
Umumiy xulosalar.....	
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	